

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLI İNKİŞAF
MƏQSƏDLİ (SDG) İNVESTİSİYA EHTİYAQLARININ ANALİZİ**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynov Qeyrət Əlisəfa

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLI İNKİŞAF
MƏQSƏDLİ (SDG) İNVESTİSİYA EHTİYAQLARININ ANALİZİ

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə bazarları

Qrup: 676

Magistrant:

Hüseynov Qeyrət Əlisəfa oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. Səfərli Elmir Novruz oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Qeyrət Hüseynov Əlisəfa oğlu and içirəm ki, İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə davamlı inkişaf məqsədli (SDG) investisiya ehtiyaclarının analizi mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLİ (SDG) İNVESTİSİYA EHTİYAQLARININ ANALİZİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İqtisadiyyatının hazırkı inkişafı mərhələsi iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinin və modernləşdirilməsinin intensivləşdirilməsinə və daxili bazarın tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsullar (işlər, xidmətlər) istehsal edən innovativ sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün alətlər dəstinin müqayisəli təhlili və regional əhəmiyyətli innovativ layihələr üçün onun inkişafının əsaslandırılmasıdır.

İstifadə olunmuş olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatın nəzəri əsasını iqtisadi nəzəriyyə, idarəetmə, iqtisadi təhlil, risklərin idarə edilməsi və strateji idarəetmənin əsas anlayışları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını müasir psixoloji tədqiqatın əsas prinsipləri təşkil etmişdir: determinizm prinsipi, ardıcılıq prinsipi, inkişaf prinsipi, adaptiv və qeyri-adaptivlik prinsipinin birləşməsi prinsipi. insan inkişafının şərti kimi fəaliyyət növləri, sosiallaşma prosesinin əsası kimi insan fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini açan nəzəri müddəalar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi məhsul innovasiyasına yönəlmiş kompleks investisiya layihəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün metodiki vasitələrin işlənilib hazırlanmasından və regionda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən müəssisələr arasında kooperativ əlaqələrin genişləndirilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə tərtib edilmiş bir sıra müddəa və tövsiyələr investisiya layihələrinin təsnifatını və onları xarakterizə edən göstəricilər sistemini tamamlayan, əhəmiyyətini vurğulayan və investisiya təhlilinin metodologiyasını və metodoloji alətlərini işləyib hazırlayır.

Açar sözlər: İqtisadiyyat, İnvestisiya, İnkişaf, İşğaldan azad edilmiş ərazilər.

ANALYSIS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT PURPOSES (SDG) INVESTMENT NEEDS IN TERRITORY RELEASED AREAS

SUMMARY

The actuality of the subject: The current stage of economic development is aimed at intensifying the technical re-equipment and modernization of leading sectors of the economy and the development of innovative industries that produce competitive products (works, services) that meet the requirements of the domestic market.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is a comparative analysis of a set of tools for evaluating investment projects and justifying its development for innovative projects of regional importance.

Used research methods: The theoretical basis of the research was the basic concepts of economic theory, management, economic analysis, risk management and strategic management.

The information base of the research: The theoretical and methodological basis of the dissertation is the main principles of modern psychological research: the principle of determinism, the principle of consistency, the principle of development, the principle of combining the principles of adaptive and non-adaptive. Types of activities as a condition of human development, theoretical provisions revealing the psychological nature of human activity were used as the basis of the socialization process.

Restrictions of research: Currently, one of the main limitations is the non-functioning of libraries in Azerbaijan and around the world due to the pandemic.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is the development of methodological tools for the analysis and evaluation of a comprehensive investment project aimed at product innovation and the expansion of cooperative relations between enterprises that contribute to improving the investment climate in the region.

Scientific-practical significance of results: The theoretical significance of the research is that a number of provisions and recommendations developed in the study complement the classification of investment projects and the system of indicators that characterize them, emphasize their importance and develop the methodology and methodological tools of investment analysis.

Keywords: Economy, Investment, Development, Liberated territories.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİƏT	Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ, ONLARIN İNVESTİSIYA ANALİZLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ	14
1.1. Davamlı inkişafın mahiyyəti və məqsədləri.....	14
1.2. Davamlı inkişafın məqsədlərinin Azərbaycanda istifadəsi və səmərəliliyi.....	17
1.3. Azərbaycanda davamlı inkişafın məqsədlərinin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyi.....	21
II FƏSİL. DÜNYA MÜHARİBƏLƏRİNDƏ VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN DAHA ÇOX BAŞ VERDİYİ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNƏ OLAN İNVESTİSIYA EHTİYAQLARININ ROLU	26
2.1. İkinci Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələrin ərazilərini bərpa və inkişaf etdirilməsində davamlı inkişafın rolu.....	26
2.2. Avropa və Afrika ölkələrində aparılan davamlı inkişaf məqsədlərinin təhlili	33
2.3. Dünyada münaqişələrin olduğu ərazilərin yenidən qurma işlərində davamlı inkişaf məqsədlərinə olan investisiya ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və ABŞ-da baş verən proseslərin təcrübəsi.....	46
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIMIZIN VƏ SAHƏLƏRİMİZİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASI ZAMANI DAVAMLI İNKİŞAFIN MƏQSƏDLƏRİNƏ OLAN İNVESTİSIYA EHTİYAQLARININ TƏHLİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏRİN TƏTBİQİ İMKANLARI	54
3.1. Azərbaycanda daha çox investisiya cəlb edən davamlı inkişaf məqsədlərinin azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiqi.....	54
3.2. Xarici təcrübələrdə daha çox istifadə olunan və inkişaf etdirilən davamlı inkişaf məqsədlərinin Qarabağın inkişafında tətbiqi.....	59
3.3. Beynəlxalq təcrübələrdə xarici və yerli investorların diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan investisiya metodlarının işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiqinin üstün və mənfi cəhətlərinin təhlili.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74
Cədvəllərin siyahısı.....	81
Sxemlərin siyahısı.....	81
Şəkillərin siyahısı.....	81
Qrafiklərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İqtisadiyyatının hazırkı inkişafı mərhələsi iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinin və modernləşdirilməsinin intensivləşdirilməsinə və daxili bazarın tələblərinə cavab verən rəqabət qabiliyyətli məhsullar (işlər, xidmətlər) istehsal edən innovativ sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir. Bu problemi həll etmək üçün modernləşdirilməsi əlaqəli sənaye sahələrinin, istehsal və sosial infrastrukturun sürətli inkişafına və təkmilləşməsinə kömək edəcək lokomotiv fəaliyyətini və müəssisələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan istənilən regionda yüksək effektiv innovativ layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi əsasında transformasiya üçün prioritet təşkilatların seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və regional investisiya siyasətinin mərkəzi həlqəsinə çevrilir.

Yüksək texnologiyalı sənayenin inkişafını təmin edən innovativ iqtisadiyyata ardıcıl keçid problemini uğurla həll etmək üçün bütün sahibkarlıq subyektlərində investisiya fəaliyyətini aktivləşdirmək lazımdır. Bu, investisiyaların cəlb edilməsi məsələlərinə diqqəti, hər bir təşkilatın öz innovativ cəlbediciliyini təqdim etmək qabiliyyətini, investisiyaların cəlb edilməsinin ən sərfəli formalarını seçmək, ayrı-ayrı layihənin və ümumilikdə innovativ fəaliyyətin səmərəliliyini və iqtisadi əhəmiyyətini qiymətləndirmək, nəzarəti təşkil etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirir.

Müasir elmi ədəbiyyatda və bir çox metodik materiallarda investisiyaların təhlili məsələləri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, investisiya fəaliyyətinin təhlili bu fəaliyyət növünün ən mürəkkəb və daha az dərəcədə inkişaf etmiş tərəflərini vurğulamışdır. Bunlara, ilk növbədə, aşağıdakılar daxildir: layihələrin prioritetləri əsaslandırılarkən onların rayonun (şəhərin) və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsirinin miqyasının nəzərə alınması; müxtəlif investor qrupları üçün layihənin investisiya cəlbediciliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; layihənin innovativlik səviyyəsinin və onun istehsalın əsas elementlərinin modernləşdirilməsinə (dəyişikliyinə) təsirinin qiymətləndirilməsi; investisiya layihələrinin sosial nəticələri və onların layihəni həyata keçirən təşkilatların

fəaliyyətinin səmərəliliyinə və regionun iqtisadiyyatına təsiri; investisiya fəaliyyətinin uçotu, təhlili, nəzarəti, planlaşdırılması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə metodologiyanın və metodik vasitələrin işlənilib hazırlanması.

Bütün bu məsələlər innovativ inkişafa istiqamətlənmə kontekstində daha da aktuallaşıb, çünki innovativ layihələrin həyata keçirilməsi onların inkişafı və həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində riskləri əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Buna görə də, daha dərin tədqiqatlar layihələrin innovativlik dərəcəsinin, onların iqtisadi inkişafın yekun sosial-iqtisadi nəticələrinə təsirinin qiymətləndirilməsi problemini tələb edir, çünki innovasiyalar iqtisadi artımın dominant amillərinə çevrilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində geniş müstəqillik əldə edən təşkilatlar müstəqil olaraq strategiya seçdikləri və onun həyata keçirilməsi problemlərini həll etdikləri üçün investisiya fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu, təşkilatın rəqabət üstünlüklərini və maliyyə sabitliyini qorumaq şərtinə çevrilir.

Eyni zamanda, bir çox təşkilatlar şəhərin və bütövlükdə rayonun iqtisadiyyatının inkişafı üçün zəruridir və onların həyata keçirdikləri investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusilə vacibdir. Onlar maliyyə resurslarını cəlb edərkən dövlət yardımına və müəyyən imtiyazlara güvənmək qabiliyyətinə malikdirlər ki, bu da onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodlarına müəyyən təsir göstərir ki, bu da çox vaxt onların fəaliyyətlərində deyil, inkişaf və inkişaf imkanlarına dolaylı təsir kimi özünü göstərir. Investisiya təhlili və planlaşdırma alətləri hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Elmi əsərlərin və metodik materialların öyrənilməsi bu problemin ən mübahisəli tədqiqat sahələrini müəyyən etməyə imkan verdi. Xüsusilə, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi ilə onların innovativlik dərəcəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin olmaması, bu, onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər və meyarlar sisteminin aydınlaşdırılmasını tələb edir. İnnovativ layihələrin iqtisadi səmərəliliyini nəzərə alaraq, innovasiya və investisiyanın sosial nəticələrini vurğulamaqla, ictimai,

kommersiya, regional və sektoral səmərəlilik əlaqəsini vurğulamaq və nəzərə almaq lazımdır. Biznesin yeni və dərin modernləşdirilməsinin yaradılmasına yönəlmiş ayrıca layihənin və investisiya proqramının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində əlaqələri və xüsusiyyətləri vurğulamaq vacibdir. Müxtəlif biznes proseslərində və sənaye sahələrində həyata keçirilən layihələrin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətlərini vurğulamaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üçün alətlər dəstinin müqayisəli təhlili və regional əhəmiyyətli innovativ layihələr üçün onun inkişafının əsaslandırılmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll edilmişdir:

- kommersiya təşkilatlarında investisiya fəaliyyətinin artımın əsas daxili amillərinin səfərbər edilməsinə və fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına və davamlı inkişafın təsirini aşkar etmək;
- iri regional formalaşdıran müəssisənin investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərini və formalarını və onların regional investisiya siyasəti ilə əlaqəsini müəyyən etmək;
- kompleks investisiya layihəsini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, onun səmərəliliyinin və sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsini formalaşdırmaq;
- məhsulun innovasiyasına yönəlmiş kompleks investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsinin təhlili metodologiyasını hazırlamaq;
- investisiya layihəsinin xüsusiyyətlərinin və onu həyata keçirən təşkilatın maliyyə vəziyyətinin investisiyaların cəlb edilməsi formalarının seçiminə təsirini qiymətləndirmək;
- kompleks investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin regionda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına təsirini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın mövzusu investisiya cəlbediciliyinin təhlili və innovativ məhsulların inkişafı üçün kompleks investisiya

layihəsinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji alətlər və üsullardır.

Tədqiqatın obyektini regional formalaşdırıcı rol oynayan iri korporativ təşkilatların investisiya fəaliyyəti və onların tərəfdaş təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə formalarıdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqatın nəzəri əsasını iqtisadi nəzəriyyə, idarəetmə, iqtisadi təhlil, risklərin idarə edilməsi və strateji idarəetmənin əsas anlayışları təşkil etmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri idrakın ümumi elmi metodlarına - dialektik yanaşmaya, situasiya təhlilinə və sistemli yanaşmaya əsaslanır; təfərrüatlar və ümumiləşdirmələr, abstraksiya, aparıcı əlaqəni vurğulamaq. İnnovasiya dərəcəsini və investisiya layihələrinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün evristik təhlil metodlarından (ekspert qiymətləndirmələri və ssenari metodu) istifadə edilmişdir. Layihələrin effektivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı iqtisadi təhlilin ənənəvi üsullarından istifadə edilmişdir: müqayisə, qruplaşdırma, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın amil təhlili, maliyyə hesablamaları.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını müasir psixoloji tədqiqatın əsas prinsipləri təşkil etmişdir: determinizm prinsipi, ardıcılıq prinsipi, inkişaf prinsipi, adaptiv və qeyri-adaptivlik prinsipinin birləşməsi prinsipi. insan inkişafının şərti kimi fəaliyyət növləri, sosiallaşma prosesinin əsası kimi insan fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini açan nəzəri müddəalar istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi məhsul innovasiyasına yönəlmiş kompleks investisiya layihəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün metodiki vasitələrin işlənilib hazırlanmasından və regionda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən müəssisələr arasında kooperativ əlaqələrin genişləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat elmi yeniliyin tələblərinə cavab verən və müdafiə olunan bir sıra müddəaları ehtiva edir:

1. Sənəddə əsaslandırılır ki, müasir şəraitdə investisiya fəaliyyəti daxili artım amillərinin səfərbər edilməsi və investisiya layihələrinin innovasiya səviyyəsinə görə təsnifatı əsasında kommersiya təşkilatlarının rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsinin əsas şərtinə çevrilir;

2. Mürəkkəb innovativ layihələrin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların həyata keçirilməsinin müxtəlif üsulları, xüsusən də, prinsipcə yeni istehsala əsaslanan yeni biznesin yaradılması, hazır məhsulun modernləşdirilməsi ilə bağlı yeni biznes proseslərinin inkişafı təklif edilmişdir. Məhsulun, texniki avadanlıqların (avadanlığın), istehsal texnologiyasının həyat dövrünə yönəlmiş investisiya proqramlarında layihələrin əlaqələndirilməsi təklif olunur. Balanslaşdırılmış göstəricilər kartının formalaşdırılması prinsipləri əsasında xarici əlaqələrin xüsusiyyətləri və istehsalın açıqlıq dərəcəsinin dəyişməsi ilə müəyyən edilən istehsal xərclərinin strukturunda dəyişikliklər nəzərə alınmaqla investisiya fəaliyyətinə informasiya təminatının genişləndirilməsi üçün təkliflər tərtib edilir. müəssisənin strukturu (kooperativ əlaqələrin intensivliyi).

3. Mürəkkəb investisiya layihələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün seçim və metodoloji vasitələrin əsaslandırılması üsullarının xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. İş, məqsədyönlü özəl investisiya layihələrinin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi nəzərə alınmaqla kompleks investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi ardıcılığının strukturlaşdırıldığı investisiya proqramı əsasında bir təşkilatın inkişafı üçün biznes planının formalaşdırılmasının məqsədəuyğunluğunu sübut edir;

4. Dissertasiyada kompleks investisiya layihəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi metodologiyası işlənib hazırlanmışdır;

5. Regional əhəmiyyətli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində investisiyaların ən səmərəli cəlb edilməsi formaları müəyyən edilmişdir. Sübut edilmişdir ki, məhsul innovasiyasına yönəlmiş və regional əhəmiyyət kəsb edən kompleks investisiya layihəsinin xüsusiyyətləri sərmayələrin cəlb edilməsində

daha geniş imkanlar, xüsusən də dövlət yardımı almaq, investisiya vergisi krediti almaq imkanları, sosial sahəyə ayrılan vəsaitlərin qismən cəlb edilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Məqalədə hazır məhsulun innovasiyası üzrə əsas layihəni həyata keçirən təşkilatın məcmu kapitalının dəyərindəki dəyişikliyə təsirini nəzərə alaraq investisiyaların cəlb edilməsinin müxtəlif mənbələrinin mümkünlüyü və məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi verilir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işdə tərtib edilmiş bir sıra müddəa və tövsiyələr investisiya layihələrinin təsnifatını və onları xarakterizə edən göstəricilər sistemini tamamlayan, əhəmiyyətini vurğulayan və investisiya təhlilinin metodologiyasını və metodoloji alətlərini işləyib hazırlayır.

I FƏSİL. DAVAMLİ İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİ ONLARIN İNVESTİSİYA ANALİZLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ

1.1. Davamlı inkişafın mahiyyəti və məqsədləri

Bu global problemə həsr olunmuş Dayanıqlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya istiqaməti Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti – Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə Beşinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun gündəliyinə daxil edilib. Dəyirmi masanın həmsədrləri: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, akademik Orxan Ələkbərovun (Azərbaycan) rəhbərlik etdiyi Dövlət İdarəçilik Akademiyasının prezidenti, Nobel mükafatı laureatı, professor Robert Laflin (ABŞ), professor Edvard K. Preskott Nobel mükafatı laureatı (ABŞ).

Sonra departamentin direktoru, İsveçrə-Azərbaycan Ticarət Palatasının prezidenti Klod Eqqi söz aldı. O, davamlı inkişafın iqtisadi, siyasi və sosial əhəmiyyətini vurğulayaraq, ətraf mühitin və iqtisadiyyatın bir-birini tamamlayan funksiyalarının vacibliyini vurğulayıb. O, öz növbəsində ekoloji siyasətin iqtisadi inkişafa necə mane olduğuna toxunub. Azərbaycanın kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə önəm verdiyini vurğulayan professor qeyd edib ki, Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafı sahəsində bütün dünya üçün nümunədir. Nobel mükafatı laureatı xüsusilə Milanda keçirilən Azərbaycan sərgisini illüstrativ misal çəkdi. Professor Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyasının hazırlandığını bildirərək, davamlı inkişafın planlaşdırılmasında düzgün addımların atılmasına diqqət çəkib. Bununla bağlı o, inkişaf etmiş ölkələri bu istiqamətdə Azərbaycana dəstək olmağa çağırıb.

Akademik Orxan Ələkbərov Ekoloji sivilizasiya kontekstində davamlı inkişaf məqsədləri və səmərəli idarəetmə: Azərbaycan təcrübəsi mövzusunda təqdimatla çıxış edib. Akademik qeyd edib ki, dayanıqlı inkişaf üç komponentin kompleks qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur: iqtisadi, sosial və ekoloji. Son iki onillikdə yaranmış yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası bütün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr, habelə keçid iqtisadiyyatı olan bir sıra ölkələr üçün məqbul olan bu komponentlər arasında harmoniyanı təmin etmək məqsədi daşıyır. Dayanıqlı

İnkişaf Məqsədləri gələcək inkişafa mane olan bir sıra problemləri həll edir. O qeyd edib ki, davamlı inkişaf biliklərə əsaslanır. O, həmçinin multidissiplinar insan potensialı sahəsində yeni bilik və bacarıqların inteqrasiyasına, dayanıqlı təhsil proqramına, eləcə də bu sahədə əməkdaşlığı genişləndirməklə davamlı inkişafın ən mühüm insan komponentinin inkişafına toxunub. Azərbaycanda davamlı inkişaf mövzusu 2001-ci ildə orta məktəb kurikulumlarına daxil edilib. Bu təcrübə bütün dünyada dörd il sonra, yalnız 2005-ci ildə tətbiq edilib. Ekoloji sivilizasiya termini və konsepsiyası ilə bağlı dünyada ilk məqalənin 1998-ci ildə Azərbaycanda dərc olunduğunu qeyd edən akademik bu konsepsiyanın davamlı inkişaf prinsipləri nəzərə alınmaqla cəmiyyətin həyat tərzinə, fəaliyyətinə və davranışına mühüm töhfə verəcəyini qeyd edib. Ekoloji sivilizasiyanın əhəmiyyətini vurğulayan akademik bunun bəşəri təhlükələrin qarşısını almağın yeganə yolu olduğunu vurğulayıb. O, məruzəsində rasional istehlak modelinin formalaşdırılması və ekoloji sivilizasiya ideyalarını dəstəkləyən müxtəlif tədbirlərin istehsalı, təbii sərvətlərdən düzgün istifadə və iqlim dəyişikliyi üçün zəruri tədbirlərin görülməsinin vacibliyini vurğulayıb. O, həmçinin qeyd edib ki, son on ildə ölkənin iqtisadi bazası dayanıqlı inkişafın xeyrinə yaradılıb. O vurğulayıb ki, Azərbaycanda enerji vahidi kimi ÜDM vahidi üçün istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri bir çox ölkələri, o cümlədən G7 ölkələrini üstələyir. Azərbaycan son illərdə G20 və G7 ölkələrinin əksəriyyətində Gini və Quintel baxımından üstünlük təşkil edir. Çıxışının sonunda Orxan Ələkbərov qeyd etdi ki, bu uğurun kökündə yalnız dövlət institutları, vətəndaş cəmiyyəti və qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında özəl sektorun düzgün idarə olunması və səmərəliliyi dayanır. O əlavə edib ki, davamlı gələcəyin qurulmasında Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın rolu çox mühümdür. Akademik çıxışının sonunda təhsilin və biliyin rolunun vacibliyini qeyd etdi. O, bu istiqamətdə dərsliklərin yaradılmasının vacibliyini də vurğulayıb. Orxan Ələkbərov qeyd edib ki, davamlı inkişafın idarə edilməsi sisteminin uğuru onun çevikliyi və səmərəliliyi sayəsində mümkündür (Самуэльсон П.А. 1993).

Növbəti çıxış edən Azərbaycan Respublikasının ekologiya və təbii sərvətlər naziri əvvəlcə Azərbaycanda ekoloji siyasət və davamlı inkişaf sahəsində həyata keçirilən əsaslı islahatlardan danışdı. O qeyd edib ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı son 15 ildə 3 dəfə artsa da, karbon emissiyaları 30 faiz azalıb. Nazir müraciətində mədəni yanacaqalarının yandırılmasından imtina, qazın elektrik enerjisinə tam çevrilməsi, meşələrin mühafizəsi kimi yeni texnologiyaların tətbiqi, daha dəqiq desək, meşə sahələrinin 150-yə çatdırılmasına toxunub. O, Azərbaycanda zeytun əkininin 3 dəfə artdığını və ümumilikdə mövzu layihələrinin maliyyələşdirilməsi prosesinin gələcəkdə də davam etdiriləcəyini qeyd edib. Nazir dinləyicilərin diqqətinə çatdırıb ki, Azərbaycanda su ehtiyatlarının çatışmazlığı ilə əlaqədar 7 min m³ dəniz suyunu çıxarmaq gücündə olan içməli su istehsalı avadanlıqlarının istehsalına başlanılıb. O qeyd edib ki, Prezident İlham Əliyevin planı ilə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar Abşeron kimi sahiləyi ərazilərin ən çox çirklənmiş ərazi kimi təmizlənməsi və mühafizəsi layihələri həyata keçirilir. Nazir 8 milli parkın və 2 memarlığın yaradılmasını da qeyd edib.

Müzakirələrdə iştirak edən Alman-Azərbaycan Forumunun sədr müavini Helqa Daub auditoriyaya ictimai töhfələrə nəzarət etməklə iqtisadi tarazlığın qorunması və korrupsiyanın qarşısının alınması prinsiplərini təqdim edib. Bi. Daub qeyd edib ki, qrantlar toksik təsirə malikdir və əslində bəzən yeniliyə mane olur. Təqdimat zamanı o, iştirakçılara xüsusi bir iş təqdim etdi. O, Azərbaycanın Almaniyanın daxili enerji siyasətində aparılan islahatlar zamanı buraxdığı səhvləri təkrar etməməli olduğunu qeyd edərək, parnik qazlarının emissiyasına məhdudiyyətlər və bərpa olunan enerjiyə subsidiyalar kimi halları misal çəkib. Çıxışının sonunda təhsil məsələsinə toxunan xanım Daub vətəndaşların peşə hazırlığı üçün vəsaitin ayrılmasının vacibliyini vurğulayıb. Daub Azərbaycanda səmərəli iqtisadi artım üçün yerli mütəxəssislərin hazırlanmasının vacibliyini vurğulayıb. Müzakirələrdə iştirak edən Metsamorun dayandırılması koalisiyasının beynəlxalq koordinatoru Paola Casagrande auditoriyaya bildirib ki, Metsamor tikinti sahəsi Qafqazda episentrik ərazilərdən biridir. O qeyd edib ki, Metsamor sovet dövründə, yəni XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində tikilib və onun

təhlükələri nəzərə alınmayıb. Xanım Paola Casagrande bildirib ki, Metsamor obyekt Ermənistanın elektrik enerjisinin 40%-ni təmin etsə də, bu, son dərəcə təhlükəlidir və onun tikintisi beynəlxalq standartlara cavab vermir. Bu obyekt Ermənistan və qonşu ölkələr üçün təhlükə mənbəyidir.

Müzakirələrdə iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında İcra Hakimiyyətinin Akademiyasının dekanı iqtisadi inkişaf prosesində müəyyən ziddiyyətlərin olduğunu diqqətə çatdırıb. Biz sıfır tullantıların mümkünsüzlüyündən danışdıq, alimlər isə onun minimuma endirilməsindən danışdılar.

Alimlər çıxışında bildirişlər ki, şəffaflıq və enerji istehlakının təhlili məsələsi xüsusi diqqətə layiqdir. Burada bildirilmişdir ki, qlobal tənəzzül dövründə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tempi 3% olub ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə aşağı göstəricidir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan kəmiyyət inkişafından keyfiyyətə keçid kimi daha kiçik artıma keçəcək.

1.2. Davamlı inkişafın məqsədlərinin Azərbaycanda istifadəsi və səmərəliliyi

Davamlı inkişafın iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu proses zamanı nəsil-dən-nəslə keçən məcmu kapital azalmamalıdır. Davamlı iqtisadi inkişaf aşağıdakılarla xarakterizə olunur (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2011):

- a) iqtisadi səmərəlilik və mənfəət artımı durmadan artır;
- b) təbii və iqtisadi sərvətlərdən elə istifadə edilir ki, sənaye istehsalı imkanları zaman keçdikcə azalmasın;
- c) əldə edilən mənfəət regionların gələcək inkişafı üçün istifadə edilir.

Digər keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da müstəqillik bərpa edildikdən sonra iqtisadiyyat müəyyən çətinliklərlə üzləşdi. Ərazi subyektlərinin problemlərinin həlli yanaşmalarının formalaşmasının əsasını balanslaşdırılmış icranı təmin edən müsbət dəyişikliklər təşkil edir. Ərazinin davamlı inkişafı kontekstində iqtisadi, ekoloji və sosial aspektlərin ayrılması. Bu, xüsusilə regional islahatlara və proqramlara aiddir. Konkret bələdiyyələrdə həyata keçirilir, çünki onların dövlət siyasətinin (həm sosial-iqtisadi, həm də ekoloji)

həyata keçirilməsində rolu son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Azərbaycanın dayanıqlı inkişafının tələb və təklif konsepsiyasının reallıqları isə qeyri-neft və qeyri-qaz ehtiyatlarından kompleks istifadə yolu ilə strateji əhəmiyyət kəsb edən kapital ehtiyatlarının toplanmasındadır. Dayanıqlı inkişafın milli modeli yaradılarkən məqsəd əsasən sənaye sahələrinin hərtərəfli optimallaşdırılmasına nail olmaq ideyasına əsaslanır.

Hazırkı mərhələdə enerji resurslarından istifadə, enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zamanı qonşu dövlətlərin maraqlarının nəzərə alınmaqla enerji istehsalının səmərəli təşkili üzrə tədqiqatlar, enerji əhəmiyyətli təbii obyektlərlə bağlı regional əməkdaşlıq, birgə istifadə kimi problemlər təbii sərvətlər, enerji istehsalı və onun yayılması sahəsində qabaqcıl təcrübələrin öyrənilməsi, enerji məsələsində ölkələr arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi və müvafiq təmin edilməsidir.

Hazırda respublikada davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün Əsrin müqaviləsi ilə yanaşı, bir sıra mühüm dövlət sənədləri də qəbul edilmiş və icra olunmaqda davam edir. Təbiət-cəmiyyət münasibətləri kontekstində baxdıqda ən aktual məsələlərdən hesab olunur. Eyni zamanda, təbii sərvətlər istehsalın inkişafının ilkin şərti kimi əmək məhsuldarlığının artmasına da kömək edir. Amma bol xammala malik Azərbaycanda yanacağa olan tələbatın ödənilməsi problemi praktiki olaraq mövcud deyil. Eyni zamanda, neft sənayesinə iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrinin davamlı inkişafını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş sənaye rolu verilir.

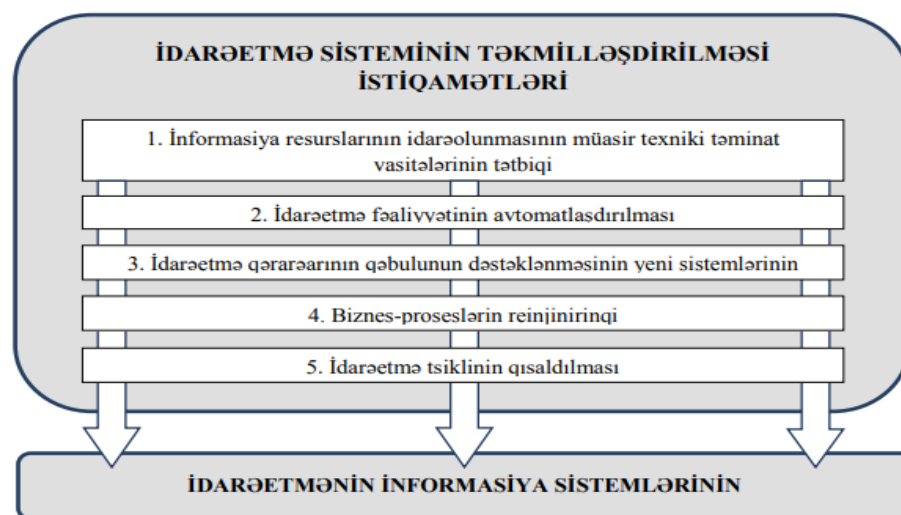
Azərbaycanda 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Xəzər dənizinin zəngin neft-qaz ehtiyatlarının səmərəli işlənməsi probleminə maraq daha da artmışdır. Bu məqsədlə 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsindəki Çıraq Azəri, və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi və istismarı haqqında saziş imzalandı. Əsrin müqaviləsi adlanan saziş 30 il ərzində 510 milyon ton (4 milyard barel) neft və 55 milyard kubmetr qazın ilkin istismarını nəzərdə tuturdu.

Avropa ilə Asiya arasında, yəni geosiyasi əhəmiyyət kəsb edən zonada yerləşən nəhəng enerji ehtiyatlarına malik Azərbaycan dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən böyük maraq doğurur. Davamlı enerji resurslarından istifadə və müvafiq təhlükəsizliyin təmin edilməsi Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Xarici investorlar ölkədə böyük neft və qaz ehtiyatlarının mövcudluğuna maraq göstərir və neft və qaz ehtiyatlarına malik ən zəngin ölkələrdən biri kimi Azərbaycana böyük maraq göstərirlər.

Bu istiqamətdə əsas vəzifə investorlar üçün azad mühitin yaradılması, o cümlədən iqtisadiyyata investisiya imkanlarının genişləndirilməsi və bu proses üçün ən əlverişli şəraitin təmin edilməsi məqsədilə mövcud normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsidir (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2011).

Davamlı inkişafı məşğul olan alimlər öz tədqiqatlarında ölkə, region, şirkət, sahibkar və s. kimi bir çox elementləri və ya alt sistemləri özündə birləşdirən sistem irəli sürürlər. Sistem tamamlanmış görünür və bu alt sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Davamlı siyasət regionların siyasi və iqtisadi inkişafının idarə edilməsində iştirak edən dövlət orqanlarının məqsəd və vəzifələri sistemidir və həm də onların həyata keçirilməsi mexanizmi hesab olunur. Müəyyən bir region üçün dayanıqlı siyasət müəyyən edilərkən təkcə onun spesifik xüsusiyyətləri deyil, həm də regional səviyyədə aparılan iqtisadi islahatların əsas istiqamətləri, sosial və istehsalat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, o cümlədən dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi problemləri nəzərə alınmalıdır.

Sxem 1: Müəssisə və təşkilatların idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Mənbə: Zeynalov V.Z. 2012.

Gələcək illərdə dünya ticarətinin istehsaldan daha sürətli böyüməsi və regional inteqrasiyanın qloballaşma ilə genişlənməyi gözlənilir. Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkənin və onun regionlarının milli təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin və regionun iqtisadi sabitliyinin və sosial davamlılığının əsas şərtidir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas məqsəd emal müəssisələrinin xammalla, əhalinin isə ərzaq məhsulları ilə təminatlı və dayanıqlı təmin edilməsindən ibarətdir. Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ən vacib şərtlər:

- 1) hər bir şəxs üçün qidanın potensial fiziki mövcudluğu, yəni. onların mövcudluğu və kifayət qədər miqdarda təchizatı;
- 2) əhalinin bütün sosial qrupları, o cümlədən yoxsullar tərəfindən ərzaq almaq üçün iqtisadi imkan (istehlak tələbinin ödəmə qabiliyyəti);
- 3) balanslaşdırılmış qidalanma üçün kifayət qədər yüksək keyfiyyətli məhsulların istehlakı.

Məlumatla görə, ərzaq təhlükəsizliyi 4 amillə müəyyən edilir: qidanın mövcudluğu, hər bir insanın qida ilə təminatı, qidadan istifadə (qidada vitaminlərin olmasının insan orqanizmində rolu) və qidanın davamlılığı. Ərzaq istehsalı tələbatın 80-85%-ni, mövcud ehtiyatlar isə 20-25%-ni ödədikdə, qidalı qida rasionunda adambaşına düşən kalorili dəyəri 2400-2500-dən çox olarsa, ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunmuş hesab olunur. Azərbaycanada əhalinin ərzaq

məhsulları ilə etibarlı təminatı üçün məqsədyönlü tədbirlər, eləcə də ərzaq təhlükəsizliyini bilavasitə şərtləndirən aqrar sahənin inkişafına yönəlmiş genişmiqyaslı dövlət proqramları həyata keçirilir. Bunda regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları mühüm rol oynayır.

Respublikada bitkiçiliyin və heyvandarlığın inkişafı hesabına əhalinin ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə vəziyyəti yaxşılaşmışdır. Son 10 ildə kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi 1,6 dəfə, o cümlədən taxıl 43,8 dəfə, kartof 29,2 faiz, tərəvəz 17,9 faiz, bostan məhsulları 20,6 faiz, meyvə və giləmeyvə 49,2 faiz, üzüm 2,5 faiz artıb.

Azərbaycan böyük kənd təsərrüfatı potensialına malik ölkə hesab olunur. Dövlətin həyata keçirdiyi ardıcıl siyasət bu sənayedə iki, hətta üçqat artıma nail olmağa imkan verəcək. Çatdırılmanı sürətləndirmək üçün ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həllində sosial-iqtisadi aspektlər sayıla bilən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir.

- kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa nail olmaq;
- kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi və ölkənin ərzaq idxalından asılılığının zəifləməsi;
- kənd təsərrüfatı sahəsinə ayrılan vəsaitlərin müvafiq vəsaitlər hesabına artırılması mövcud resurslardan və maliyyə imkanlarından istifadə;
- ölkənin ərzaq idxalından asılılığının ildən-ilə azaldılması və ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həlli üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- yerli sahibkarlar tərəfindən istehsal olunan məişət məhsullarına əhalinin tələbatının 80%-ə qədər ödənilməsi.

1.3. Azərbaycanda davamlı inkişafın məqsədlərinin yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişliliyi

Qlobal iqtisadi inkişaf dövrünə uyğun olaraq Azərbaycan da böhrandan uyğunlaşmaya doğru gedir və münaqişə və pandemiya sonradan gündəmdədir. Makro və fiskal çərçivənin yenilənməsi, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məhsuldarlığın

artırılmasından asılıdır. Məhsuldarlıq öz növbəsində institusional islahatlar, texnoloji innovasiyalar, bazara çıxış və insan kapitalının inkişafı ilə əlaqələndirilmişdir. Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman qeyd edirdi ki, əmək məhsuldarlığı hər şey deyil, lakin uzunmüddətli perspektivdə demək olar ki, hər şeydir . Yaradıcı və stimullaşdırıcı mühit insan kapitalını daha dəyərli edə bilər, həmçinin insan kapitalı indeksini və insan inkişafı indeksini yüksəldə bilər. Alfred Marshall dedi ki, ən dəyərli kapital insana qoyulan kapitaldır. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı sənayeləşməni və sənayedən sonrakı artımı, xüsusən də xidmət sektorunu əhatə edir. Eyni zamanda, bu, qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulmaq, ixrac və idxalın əvəzlənməsinə diqqət yetirmək, xarici iqtisadi əlaqələrin daha da liberallaşdırılması da daxil olmaqla hərtərəfli islahatlarla mümkündür.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sektoru, turizm və müstəqil proqramlar çoxlu iş yerləri yaradır, neft-kimya sənayesi əlavə dəyər yaradır, maliyyə və bank sektoru isə əmək gəlirləri yaradır. Biz iqtisadiyyatı şaxələndirən zaman bu xüsusiyyətləri, yəni istehsalı, əmək gəlirlərini, məşğulluq və əlavə dəyəri nəzərə alıb optimallaşdırmaya doğru getməliyik. Milli iqtisadiyyat qurarkən bizə resurslar, coğrafiya, qlobal tendensiyalar və yerli şərait, eləcə də lazımdır

İqtisadi artıma töhfə verən sahələri diqqətlə seçməliyik. Məsələn, 84 sektor (downstream) tikinti məhsullarından istifadə edir, tikinti sektorunun özü isə 44 sektorun məhsul və xidmətlərindən faydalanır. Beləliklə, tikinti sektoru bütün zənciri hərəkət etdirə bilər, həm də tələb və təklif yarada bilər bir əlaqədir. Bu baxımdan Qarabağda tikinti bütün iqtisadiyyatı stimullaşdırma bilər. Tikinti sektorunda hər 3 manatlıq məhsula görə 1 manatlıq məhsul ixrac edilir. Tikinti sənayesi ilə yanaşı, istehsal sənayesi yuxarı və aşağı axınlara eyni təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Çünki istər kənd təsərrüfatı məhsulları olsun, mədənçıxarma və emal sənayesi əlavə dəyər yaratmaqla, emal dərinliyini artırmaqla, əlavə dəyər və iş yerləri yaratmaqla iqtisadiyyatı canlandırır.

Biz əsasən texnologiyaları idxal etdiyimiz üçün bu sahədə downstream effekti genişlənir və əlavə olaraq texnologiyalar iqtisadi səmərəliliyi artırır. Ən böyük axınlar aşağı axın ticarəti, maliyyə və bank işi, ticarət, rabitə və informasiya

xidmətləri və yuxarı axın turizmidir. Bir sözlə, dəyər zəncirinin kritik halqalarına daha çox diqqət yetirməklə, biz iqtisadi artımın məqsədyönlü təsirini təmin edə bilərik.

Hazırda sektorun digər sahələrə təsirini əks etdirən dispersiya effektini hesablamaq üçün daxili resursların dəyəri əsasında bütün sektorların rəqabət qabiliyyətini təhlil edir. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükə yoxdursa, rəqabət üstünlüyü olmayan sahələr dəstəklənməməlidir. Bunun müqabilində, rəqabət üstünlüyü sahələrini dəstəkləməklə, biz öz resurslarımızdan daha yaxşı istifadə edə və gəlirliliyimizi maksimum dərəcədə artırmağa biləcəyik.

Hazırda qeyri-neft iqtisadiyyatının əsas çəkisi daxili tələbatdır, qeyri-neft ixracının qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti 5 faizə yaxındır, ÜDM-in yerdə qalan 95 faizi daxili tələbatla bağlıdır. Bu baxımdan, beynəlxalq müqayisələr göstərir ki, bizim ixrac potensialımız böyükdür və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli olması ilə xaricə tələbat da artan rol oynayacaqdır.

Sinqapur və Maldiv adalarının təcrübəsi göstərir ki, uğurlu kiçik iqtisadiyyatlarda xarici tələb ixracın inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Çin kimi böyük iqtisadiyyatlarda miqyaslı iqtisadiyyat daxili tələbin əsas sürücü olmasına imkan verir. Azərbaycan xarici bazarlara çıxmaqla daha çox artım təmin edə bilər. Azərbaycanın mədənçıxarma, neft-kimya, nəqliyyat və logistika, tekstil və emal sənayesi global dəyər zəncirlərinə qoşulmaq baxımından ən perspektivli hesab olunur.

Azərbaycan-2030 hədəflərindən danışarkən əhalinin artımını da unutmamaq olmaz. BMT-nin proqnozlarına görə, ölkə əhalisi 600 min nəfər artacaq. Bir tərəfdən Qarabağda 167 növ faydalı qazıntılar, torpaq, su və meşə sərvətləri, tarix və mədəniyyət abidələri var, digər tərəfdən isə 600 min nəfərin əlavə olunması yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatımızı daha da gücləndirəcək. Biz həm təbii ehtiyatlardan, həm də insan kapitalından maksimum səmərəli istifadəyə şərait yaratmalıyıq.

Maliyyələşdirmənin iqtisadi perspektivləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

BVF-nin baş iqtisadçısı Gita Gopinath-ın fikrincə, peyvəndin erkən istifadəsi, eləcə də davamlı monetar stimül və boş pul siyasəti qlobal iqtisadiyyatın bərpasında mərkəzi rol oynayacaq. Peyvənd olunan ilk ölkələrdən biri olan Azərbaycan iqtisadiyyatın yenidən qurulması üçün münasib resept kimi davamlı fiskal ekspansiya və boş pul siyasəti görür. Böyük kapital ehtiyatları və yüksək likvidlik, subsidiyalara, təminatlara və qaydalara dövlət dəstəyi, eləcə də keçmiş böhranlar zamanı əldə edilmiş azadlıqlar, eləcə də bütün dünyada Azərbaycan banklarını böhrandan minimal itkilərlə çıxarıb. Yeni əmanətlər və kreditlər üzrə orta faiz marjası ötən il 6,33 manatdan 7,42 manata yüksəlib ki, bu da onların xalis faiz gəlirlərinin, o cümlədən bank sektorunun xalis mənfəətinin 5,7% - sabit qalaraq 567,9 milyon manat artmasını göstərir. Ancaq bu vəziyyət hər yerdə deyil. Məsələn, Yaponiya və Avropada pandemiya zamanı kapitalın qiymətinin artması və kapitalın gəlirlərinin azalması bank sektorunda sürtüşmələrə səbəb olur. 2020-ci ilə qədər Azərbaycanda kommersiya və istehlak kreditlərinin bir qədər azalması, əsasən, baş verənlərin təsirindən tələbin məhdud olması ilə bağlıdır.

2021-ci ilə qədər bank sektoru davamlı iqtisadi artımın və əlverişli ticarətin maliyyələşdirilməsinin təşviqində daha çox iştirak etməlidir, çünki davamlı iqtisadi artım bank məhsullarına tələbi də artıracaq. Aşağı inflyasiya və sabit manat, yüksək strateji valyuta ehtiyatları və ÜDM-ə nisbətən aşağı xarici borc, Qarabağın birləşdirilməsi və regional əlaqələrin açılması perspektivləri, fiskal ekspansiya və yumşaq pul siyasəti, yerli və xarici sahibkarların dayanıqlılığa marağı. trend investisiya dalğasından xəbər verir.

- Dövlət maliyyəsi Qarabağda iqtisadi artıma və dayanıqlılığa necə təsir edəcək?

Qlobal iqtisadiyyatda iqtisadi artımın əsas mənbəyi istehlak olsa da, Çində liderlik edən sərmayədir. İstehlakçı əsaslı artım dayanıqlı deyil, birdəfəlikdir, investisiyaya əsaslanan artım isə daha davamlıdır. Azərbaycana dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi, xüsusilə Qarabağın yenidən qurulması davamlı iqtisadi inkişaf üçün zəmin yaradır.

Mərkəzimizdə yaradılmış ekonometrik laboratoriyada aparılan təhlillər göstərir ki, 2021-ci ilə qədər Qarabağda dövlət büdcəsindən 2,2 milyard mənzil investisiyası potensial qeyri-neft ümumi daxili məhsulunu artıracaqdır. Bu nəticə başa düşüləndir: əsas vəsaitlər - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastruktur iqtisadi imkanları artırır.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi hesablamalarında daha hansı modellərdən istifadə edir?

EconLAB-in imkanlarından istifadə edərək, Milli Prioritet Çərçivəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövr üçün makro, mezo və mikro səviyyələrdə proqnozlaşdırılır, xarici şokların ölkə iqtisadiyyatına təsiri qiymətləndirilir və onun azaldılması üçün tədbirlər görülür. Nəticə odur ki, laboratoriyamızda maliyyə, pul, real sektor və ödəniş balanslarımız birlikdə və ayrı-ayrılıqda modelləşdirilir və təkliflər verilir.

CAERC-in model quruculuğunda digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, biz strateji strateji yol xəritələrini, dövlət proqramlarını və fəaliyyət planlarını monitorinq edirik və qiymətləndiririk.

II FƏSİL. DÜNYA MÜHARİBƏLƏRİNDƏ VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN DAHA ÇOX BAŞ VERDİYİ ƏRAZİLƏRDƏ DAVAMLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNƏ OLAN İNVESTİSIYA EHTİYAQLARININ ROLU

2.1. İkinci Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələrin ərazilərini bərpa və inkişaf etdirilməsində davamlı inkişafın rolu

İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya arasında yaranan fikir ayrılıqları Yaponiya ilə sülh müqaviləsinin hazırlanmasına təsir etdi. Yapon suverenliyini dörd əsas ada ilə məhdudlaşdırmalı idi. Koreyaya müstəqillik vəd edildi. Müharibə zamanı Yaponiya tərəfindən ələ keçirilən Tayvan və digər Çin adalarının Çinə qaytarılması nəzərdə tutulurdu. Saxalin adasının cənub hissəsi Sovet İttifaqına qaytarıldı və vaxtilə Rusiyaya məxsus olan Kuril adaları verildi.

Lakin hərbi əməliyyatlar zamanı amerikalılar təkcə bütün Yapon adalarını deyil, həm də Sakit okeanda Yaponiyanın hakimiyyəti altında olan Karolin, Marşal və Mariana adalarını işğal etdilər (buna görə də Yaponiyada Almaniya və Avstriyadan fərqli olaraq, müttəfiq işğal zonaları yoxdur). Koreya yarımadasının cənub hissəsi (38-ci paralelə qədər) də Amerikanın işğal zonasına daxil olub. Koreya yarımadasının şimal hissəsi (sonradan KXDR-in yarandığı yer) sovet qoşunları tərəfindən işğal edildi. 1947-ci ildə Karolin, Marşal və Mariana adaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəyyumluğuna verildi (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı adından qəyyumluq ABŞ tərəfindən həyata keçirilirdi, indi bu ştatlar BMT ilə azad birləşmə statusuna malikdir).

Beləliklə, SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya Yaponiya ilə sülh müqaviləsi haqqında razılığa gələ bilmədilər. ABŞ Yaponiya ilə sözdə təhlükəsizlik müqaviləsi bağladı və bu müqavilə onlara silahlı qüvvələrini orada saxlamaq hüququ verdi. Rusiya ilə Yaponiya arasında münasibətlər, o cümlədən Kuril zəncirinin cənub adaları məsələsi bu günə qədər nizamlanmayıb.

Müharibədən sonra beynəlxalq həyatda mühüm hadisə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması oldu. Təsis konfransı 1945-ci ildə San-Fransiskoda (ABŞ)

baş tutdu. Nizamnaməyə görə, BMT-nin rəhbər orqanları Baş Assambleya və Təhlükəsizlik Şurasıdır. BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası, Qəyyumluq Şurası, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi və 5 il müddətinə seçilən Baş Katibin rəhbərlik etdiyi Katiblik var. Bundan əlavə, BMT-nin bir sıra beynəlxalq ixtisaslaşmış təşkilatları (UNEP, UNESCO və s.) var.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin qüvvəyə mindiyi gün (24 oktyabr 1945-ci il) hər il BMT Günü kimi qeyd olunur. Həmin il 51 dövlət BMT-yə üzv olub və hazırda 190-dan çox ölkə bu təşkilatın üzvüdür. Tədrisən BMT sülhün qorunmasında, nüvə müharibəsinin qarşısının alınmasında, müstəmləkəçiliklə mübarizədə və insan hüquqlarının qorunmasında mühüm rol oynayan nüfuzlu beynəlxalq təşkilata çevrildi (Землянский К.А. 2015).

Təcavüzkarların planlaşdırdıqları İkinci Dünya Müharibəsi qlobal silahlı qarşıdurmaya çevrildi. Onun müxtəlif mərhələlərində hər iki tərəfdən 8 milyondan 12.9 milyona qədər insan, 85.000-dən 164.000-dək silah və 6.600-dən 18.900-ə qədər təyyarə iştirak edirdi. Ümumi əməliyyat Birinci Dünya Müharibəsinin əhatə etdiyi ərazidən 5,6 dəfə böyük idi. Müharibənin vurduğu zərərin miqdarı diqqətəlayiqdir.

Müharibə zamanı böyük maddi itkilər oldu. Avropa qitəsində minlərlə şəhər və kənd xarabalığa çevrildi, fabriklər, körpülər, yollar dağıldı, nəqliyyat vasitələrinin əhəmiyyətli hissəsi itirildi. Müharibə xüsusilə kənd təsərrüfatına təsir etdi. Böyük kənd təsərrüfatı torpaqları tərk edildi, mal-qaranın sayı yarıdan çox azaldı. Müharibədən sonrakı ilk illərdə bir sıra ölkələrdə aclıq da müharibənin ağır nəticələrinə əlavə olundu.

Sənaye, maliyyə və ticarət sahələrində uzun illər ərzində inkişaf edən əlaqələrdə fasilə yarandı. Avadanlıqların təmiri və böyük investisiyalar tələb olunur. Ən zəruri məhsullarda kəskin qıtlıq yaranıb. Artan inflyasiya və Avropa valyutalarının qeyri-sabitliyi iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunun öz məhsullarını pula dəyişmək marağına xələl gətirdi, bu da tələbatın artmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı sektorunun daralmasına səbəb oldu.

Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (AİƏT) Avropa əməkdaşlığının təmin edilməsi formasına çevrildi, ona üzv ölkələrin ticarətin və ödənişlərin liberallaşdırılması üzrə əməkdaşlığı çərçivəsində kapital qoyuluşlarının inkişafına yönəldilməsi üçün investisiyaların əlaqələndirilməsi zəruri idi (Землянский К.А. 2015).

Yalnız ABŞ hərbi əməliyyatlardan coğrafi məsafədə olmaqla mövcud iqtisadi vəziyyətdən məharətlə istifadə edə bildi və müharibə illərində burada sənaye istehsalı iki dəfə, korporasiyaların xalis mənfəəti isə üç dəfə artdı. Bir sıra sənaye sahələrində yüksək artım müşahidə olundu və nəticədə ABŞ dünya sənaye istehsalının və qızıl ehtiyatlarının üçdə ikisinin sahibi oldu.

Müharibədən dərhal sonra Birləşmiş Ştatlar tez və uğurla iqtisadiyyatını mülki istehsala istiqamətləndirə bildi. Əgər müharibə dövründə bütün istehsal gücünün yarısı hərbi təyinatlı məhsulların istehsalına cəlb edilmişdisə, 1947-ci ilin ortalarında keçid demək olar ki, başa çatdı və ümumi məşğulluğun səviyyəsi yüksəldi. Bu nailiyyətlər aşağıdakı amillərə əsaslanırdı (Raworth K. 2012):

- dövlət idarəçiliyinin yaxşı təşkili;
- cəbhədən qayıdan əsgərlər üçün rekonversiya proqramları;
- şəxsi istehlakın sürətli artımı;
- ehtiyatlara və avadanlıqlara investisiyaların genişləndirilməsi;
- əmtəə və xidmətlərin ixracı üzrə dövlət siyasəti.

ABŞ-ın iqtisadi mövqeyinin güclənməsi onlara Pax Americana adlı yeni xarici iqtisadi strategiyanı - dünyanın Amerikanın himayəsi altında liberal təşkilini həyata keçirməyə imkan verdi. Onun ən parlaq təzahürü 1948-ci ildə GATT-nin (Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş) yaranması üçün əsas olan 1946-1947-ci illərin gömrük tarifləri üzrə sazişlər silsiləsi oldu. Bununla belə, dünya ticarətinin uğurlu inkişafı böyük ölçüdə dərəcədə Avropa iqtisadiyyatının bərpasından asılı idi. Əvvəlcə ABŞ Qərbi Avropa ölkələrinə qısamüddətli kreditlər verməklə problemləri həll etməyə çalışırdı ki, onun məbləği 1947-ci il avqustun 15-də 7263 milyon dollar təşkil edirdi. Lakin Soyuq Müharibənin başlaması taktikanın dəyişdirilməsini tələb etdi.

ABŞ Prezidenti yanında xarici yardımı təhlil etmək üçün xüsusi yaradılmış komissiya Qərbi Avropa iqtisadiyyatının fəlakətli vəziyyətini təsdiqlədi və müharibədən sonra ABŞ Corc Marşalın müəllifi olduğu Avropanın bərpası və inkişafı proqramının bir növ sponsoru kimi çıxış etdi. Proqram aşağıdakı tələblərə cavab verdi:

- Avropanın iqtisadi dirçəlişində daha çox özünütəminatın təmin edilməsi;
- Amerika yardımının gəlirliliyinin artırılması;
- 1940-cı illərdə Amerika iqtisadiyyatının texnoloji bazasının yenilənməsinin başlanğıcına uyğunluq.

Müharibə Böyük Britaniyanın iqtisadi və siyasi mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsinə səbəb oldu, baxmayaraq ki, onun insan itkiləri (245 min ölü və 278 min yaralı) Birinci Dünya Müharibəsindəkindən az idi. Müharibənin dəyəri 25 milyard funt sterlinqdən çox idi; Milli borc 1939-cu ildəki 7,2 milyard funt-sterlinqdən 1946-cı ildə 23,7 milyard funt-sterlinqə yüksəldi. Böyük Britaniya ölkənin milli sərvətinin təxminən 25%-ni itirdi. Sənaye istehsalı və xarici ticarət azaldı, Böyük Britaniyanın ABŞ-dan uzunmüddətli iqtisadi və siyasi asılılığı yarandı. Genişlənən elmi-texniki inqilab şəraitində Böyük Britaniya sənaye istehsalının artım templərinə görə qabaqcıl kapitalist ölkələrindən geri qalırdı. Yaponiya sənaye istehsalına görə Böyük Britaniyanı qabaqlayaraq onu kapitalist dünyasında 4-cü yerə yüksəldi.

Fransada müharibədən sonrakı dövrdə dövlətin iqtisadi həyatda rolu xeyli artdı. 1945-1947-ci illərdə iqtisadiyyatın bərpası Fransa elektrik enerjisi, kömür hasilatı, qaz və təyyarə sənayesi, gəmiçilik və hava nəqliyyatı kimi sənaye sahələrinin, habelə bir sıra bankların, əmanət kassalarının və sığorta şirkətlərinin milliləşdirilməsi əsasında başladı. Ölkənin istehsal gücünün təxminən 20%-i milliləşdirildi. Milliləşdirilmiş müəssisələrə işçilərin nümayəndələrinin daxil olduğu inzibati şuralar rəhbərlik edirdi. Milliləşdirmə təzminat əsasında həyata keçirilirdi və ondan alınan vəsaitlər ən sərfəli və gəlirli sənaye sahələrinə qoyulurdu.

1958-ci ilə qədər dövlət kömür sənayesinin 97%-nə, qaz hasilatının 95%-nə, aviasiya istehsalının və elektrik enerjisinin 80%-nə, avtomobil sənayesinin 40%-dən çoxuna nəzarət edirdi. Bundan əlavə, dövlətə məxsus dəmir yolları, iri hərbi müəssisələr, bir sıra aviasiya və dəniz nəqliyyatı şirkətlərində paya malik idilər.

Marşal planı Fransanın müharibədən sonrakı yenidən qurulmasında mühüm rol oynadı. Fransa ABŞ-dan təkcə natura şəklində deyil, həm də pul şəklində yardım aldı (Raworth K. 2012).

Müharibədən sonrakı Yaponiyada sənaye siyasətinin prioritetləri ardıcıl olaraq əmək tutumlu sənayenin (yüngül sənaye), daha sonra material tutumlu sahələrin (metallurgiya, neft-kimya, avtomobil sənayesi, gəmiqayırma) üstünlük təşkil edən inkişafından yüksək texnologiyalı sənaye və sənaye sahələrinə keçdi. Bu proseslərin qaçılmazlığını başa düşmək dərhal baş vermədi və prioritetlərin dəyişdirilməsi heç də ağrısız olmadı. Axı biz çox yüksək dünya reytinginə malik (qara metallurgiya, avtomobil sənayesi) faktiki olaraq müharibədən sonra yaradılmış, kifayət qədər müasir əmək vasitələri və nisbətən gənc istehsal aparatı olan sahələrdən danışırdıq. Yeniləşən iqtisadiyyatın strukturunda bu sənaye sahələri üçün keyfiyyətə yeni rol və yeni yer müəyyən etmək lazım idi.

1945-ci ildən sonra dövlətin iqtisadi proseslərin gedişinə təsiri artdı, dövlət büdcəsi vasitəsilə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi prosesi gücləndi.

Hərbi əməliyyatlar və nəticədə, dağıntılar ABŞ ərazisinə təsir göstərmədi və ölkənin resursları digər kapitalist dövlətlərinin resurslarını dəfələrlə üstələyib. Marşalın planı ilk baxışda qeyri-mümkün görünən bir şeyi həyata keçirmək üçün mühüm stimul idi. Cəmi bir neçə il keçdi və kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyəni keçdi. Marşal planının üç əsas məqsədi var idi:

1) Avropa ölkələrini siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı bərpa etməyə təşviq etdi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını gücləndirdi.

2) Sərbəst valyuta ölkələrindən xammal və əvəzlilik almağa icazə verdi.

3) Eyni zamanda, Amerikanın ixracını stimullaşdırdığı üçün ABŞ-ın özünün iqtisadiyyatına dövlət dəstəyi proqramı idi.

1948-ci ilin apreliyində ABŞ Konqresi Xarici Yardım Aktını, ikitərəfli sazişin şərtlərini qəbul etdi:

- 1) Azad sahibkarlığın formalaşdırılması öhdəliyi;
- 2) Amerikanın özəl investisiyalarını təşviq etmək;
- 3) Gömrük tariflərinin aşağı salınmasında əməkdaşlıq etmək;
- 4) Maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi;
- 5) Qəbul edilmiş vəsaitlərin istifadəsi haqqında sistemli hesabat vermək.

Belə müqavilələri 16 ölkə: Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Lüksemburq, İsveç, Norveç, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, Portuqaliya, Avstriya, Yunanıstan, Türkiyə, Almaniya (1949-cu ildə) imzalamışdır.

ABŞ Avropa ölkələrinə 17 milyard dollar məbləğində yardım edib. Bu məbləğin 2/3 hissəsi Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya və Almaniya gedib. Almaniyaya açıq şəkildə üstünlük təşkil edirdi. Ərzaq, yanacaq və gübrə təchizatı bütün yardımların 70%-ni təşkil edib. Bununla belə, planın əsas bəndi Avropadaxili ticarəti canlandırmaq və inkişaf etdirmək, sürətləndirilmiş istehsal üçün istehsal güclərini işə salmaq və milli valyutaları gücləndirməkdən ibarət idi.

Marşal planına uyğun olaraq bütün tədarüklər üç qrupa bölündü:

- ✓ Vacib əşyalar (qida, yanacaq, geyim);
- ✓ Sənaye avadanlıqları. Onun maliyyələşdirilməsində beynəlxalq kreditlər üstünlük təşkil edirdi;
- ✓ Xammal, kənd təsərrüfatı maşınları, istehsal olunan mallar, ehtiyat hissələri. Bu çatdırılmalar Amerika hökumətinin zəmanəti ilə ABŞ İxrac-İdxal Bankının xüsusi yaradılmış filialı vasitəsilə maliyyələşdirilib.

Əvvəllər göründüyü kimi ümitsizcə köhnəlmiş və səmərəliliyini itirmiş sənaye sahələri qısa müddətdə və ölkələrin milli iqtisadi siyasətlərini dəyişdirmədən yenidən quruldu. Nəticədə, Avropa iqtisadiyyatları müharibənin təsirindən gözlənilməyincə daha tez sağaldı. Marşal Planı, demək olar ki, bütün məqsədlərə nail olduğu üçün tarixdə ən uğurlu iqtisadi proqramlardan biridir:

- Avropa ölkələri xarici borclarını ödəyə bildilər;
- Kommunistlərin və SSRİ-nin təsiri zəiflədi;

- Siyasi sabitliyin və davamlı inkişafın təminatçısı olan Avropa orta sinfi bərpa olundu və gücləndi.

Marşal planında Qərbi Almaniyaya xüsusi yer ayrılmışdı. Beləliklə, Marşal planının birinci ilində (1948-1951) Almaniya İngiltərə və Fransa və İtaliyadan təxminən 3,6 dəfə çox pul aldı.

Almaniyada banklar ənənəvi olaraq kredit təşkilatlarının idarəetmə təfərrüatları ilə yanaşı biznes riski və sənayeləşmədə əsas rol oynayırlar. Marşal Planından əldə edilən gəlir özəl və sənaye sektorlarına yatırılır.

Almaniyada Marşal planının həyata keçirilməsinin ən mühüm şərti kommunist iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid idi. Amma daha önəmlisi Almaniyayı Avropanın siyasi və iqtisadi sferasına qaytarmaq üçün müttəfiqlərin qərarı Almaniyaya xarici ticarətə qoyulan məhdudiyyətləri aradan qaldırmaqla Almaniyanın Avropadakı lider mövqeyinə qayıtmasına icazə verdi. Mərkəzdən idarə olunan iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına çevrilmənin Qərbi Almaniyaya variantı oxşar problemi həll etmək üçün bütün ölkələr üçün dəyərli təcrübədir.

Bu ssenarinin konstruktiv həyata keçirilməsi Marşal Planında öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək haqlı görünür ki, hazırda sənayeləşmiş ölkələri bürümüş struktur dəyişiklikləri, keçmiş sovet respublikalarının aşağı ödəmə qabiliyyəti Marşal planının köməyi ilə həyata keçirilən beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq strategiyasının qarşısında duran vəzifələrə oxşar vəzifələr qoyur. Marşal Planı na uyğun olaraq, onun avropalı iştirakçıları:

- öz aralarında mal və xidmətlərin mübadiləsini asanlaşdırmaq, Avropadaxili ticarətin inkişafını sürətləndirmək üçün tədbirlər görmək;

- onların çərçivəsində ölkələrarası əməkdaşlıq vasitəsilə məhsulun ən sürətli artımına nail olmaq üçün ən səmərəli istehsal güclərinin işə salınmasını təmin edəcək;

- valyutalarını möhkəmləndirmək, onlara inamı bərpa etmək üçün maliyyə və digər tədbirlər görmək;

- Avropa əməkdaşlığına təşkilati dəstək göstərmək. Məlum olduğu kimi, 16 dövləti birləşdirən OEEC - Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı belə bir dəstəyin formasına çevrilmişdir.

Marşal planı nın həyata keçirilməsi zamanı Qərbi Avropada vəziyyətin dəyişməsi ondan xəbər verir ki, illik 4-5 milyard dollar yardım 3 il ərzində istehsalı 20 milyard dollar artırmağa imkan verdi. İqtisadi əlaqələrin, o cümlədən xarici iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulması, maliyyə sabitləşdirilməsi üzrə tədbirlər Avropanın iqtisadi potensialının qorunub saxlanılması və ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılması söyləri ilə birləşdirildi. Yalnız bu potensial Avropa sənayesini xammalla təmin etmək, idxalı əvəz edən və ixrac edən sənaye sahələrinin inkişafı üçün alternativ kanallar yaratmaq üçün resurslarla Avropanın özünü təmin etmə mənbəyi kimi xidmət edə bilərdi. Beləliklə, ABŞ-dan idxal imkanları yeni texnologiyalar qədər xammal kimi genişləndi.

Hazırda Şərqi Avropanın belə seçmə idxal siyasətinə, mövcud istehsal güclərindən ən səmərəli istifadənin aktivləşdirilməsinə ehtiyacı var. İstehlak və ilkin məhsulların idxalını dayandıran sənaye sahələrinin gücləndirilməsi həddindən artıq köhnəlmiş və köhnəlmiş vəsaitləri əvəz etmək üçün resursların sərbəst buraxılması vasitəsi kimi xidmət edə bilər.

2.2. Avropa və Afrika ölkələrində aparılan davamlı inkişaf məqsədlərinin təhlili

90-cı illərdə Afrika ölkələrində kənd təsərrüfatının inkişafının nəticələrinə yekun vuraraq qeyd etmək olar ki, onun durğunluğunun ümumi fonunda və qitənin bir çox yerlərində ərzaq vəziyyətinin pisləşməsi fonunda kənd təsərrüfatının inkişafının bəzi xüsusiyyətləri və tendensiyaları müəyyən edilmişdir. Sənaye hələ də onun müəyyənədicisi amillərinə çevrilməmiş, lakin şübhəsiz ki, gələcəkdə kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasına və strukturuna təsir göstərə biləcəkdir.

Yuxarıda göstərilən dövrdə baş vermiş ən mühüm struktur dəyişikliklərindən biri istehsalın, əsasən daxili bazar üçün genişlənməsi hesabına əmtəə istehsalının artmasıdır. Bu dəyişikliyin əsasında Afrika kəndinin aqrar strukturunun yenidən

qurulmasının mürəkkəb prosesləri dayanır, ümumiyyətlə ənənəvi üsulları müasir üsullarla əvəz etməyə və qırmağa yönəldi. Afrika kəndlərinin sosial-iqtisadi strukturunda iqtisadiyyatın əmtəə formaları getdikcə güclənir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına yönəldilmiş kapital qoyuluşlarının əsas sahəsi olan iri əmtəə istehsalı bölgü fokus xarakterini saxlayır və xırda istehsaldan daha çox ixrac üçün istehsal üzrə ixtisaslaşır.

Daxili və xarici bazarlar üçün əmtəəlik ərzaq məhsulları istehsalının artırılmasında yaradılmasında xarici və milli kapitalın iştirak etdiyi aqrar-sənaye kompleksləri mühüm rol oynayır. Afrika şəraitində aqrar-sənaye kompleksi daxili tələbatını ödəmək üçün kənd təsərrüfatı xammalını emal edən və müəyyən növ məhsullar (şəkər, kakao, bitki yağları və piylər, konservlər və s.) istehsal edən, ərazi baxımından məhdud iqtisadi əlaqələri olan müəssisələrdir.

Ümumiyyətlə, bir çox Afrika ölkələrində aqrar sistemdə və kənd təsərrüfatı istehsalının strukturunda baş verən yerdəyişmə və dəyişikliklərdə dövlətin rolunu bir tərəfdən həlledici, digər tərəfdən qeyri-kafi, ilk növbədə maliyyələşdirmə baxımından önəmlidir. Kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı problemlərinə dövlət diqqətinin artırılması Afrika ölkələrinin dövlət iqtisadi siyasətinin xarakterik xüsusiyyətidir. Getdikcə daha çox ölkələr kənd təsərrüfatının digər sahələrin (xüsusən də sənayenin) yığılması və maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi göründüyü ənənəvi aqrar siyasətdən əl çəkməyə məcbur olurlar. Həqiqətən də, Afrika kənd təsərrüfatının dərinləşən nisbi geriliyi, bir çox funksional iqtisadi və sosial problemləri öz resursları hesabına həll edə bilməməsi kənd təsərrüfatını elə şəraitə salır ki, sənayedən əvvəlki inkişaf mərhələsində, böyük maddi və maliyyə vəsaitlərinin axını tələb edir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı sahəsinə fəal müdaxiləni, istehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulması və kəndin sosial yenidən qurulması üçün əlavə vəsaitlərin ayrılmasını, infrastruktur obyektlərinin tikintisini, məhsulların marketinqinin və tədarükünün təşkilini, kreditlərin verilməsini və s. zəruri edir.

Bir çox Afrika ölkələrində, əvvəllər olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına nisbətən az miqdarda vəsait ayrılır: bir qayda olaraq, iqtisadiyyata

planlaşdırılan ümumi investisiyaların 10-20%-i. Kapital qoyuluşları xüsusilə kiçikdir, qitənin inkişaf etməkdə olan ölkələrində hər hektar becərilən torpaq üçün vəsait orta hesabla 10 dollardan çox deyil. 1990-cı illərin ortalarında ayrı-ayrı ölkələrdə kənd təsərrüfatının ümumi kapital qoyuluşunda xüsusi çəkisi (%-lə): Misir - 12, Efiopiya - 13, Keniya - 10, Rodeziya - 12, Tunis - 19, Mavrikiy - 11. Ümumiyyətlə, əksər ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı planları üçün ayrılan vəsaitin həcmi kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda oynadığı rola uyğun gəlmir.

Kənd təsərrüfatı məsələləri Afrikanın cari onilliklər üçün iqtisadi strategiyasının mərkəzindədir. Afrika ölkələri tərəfindən kənd təsərrüfatı problemlərinin həllində əsas xətt əsrin sonunadək sənaye kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməyə nail olmağı nəzərdə tutan özünəinam siyasəti olaraq qalır.

Qitənin bir çox ölkələrinin büdcə siyasətində struktur tənzimləmə proqramlarının həyata keçirilməsi zamanı əsas diqqət kənd təsərrüfatının və sosial infrastrukturun inkişafına (kənd təsərrüfatı istehsalının, heyvandarlığın və balıqçılığın intensivləşdirilməsi, səmərələşdirmə və torpaqdan istifadə islahatları, kiçik kəndli təsərrüfatlarının miqyaslı mexanikləşdirilməsi, suvarma və səhrələşməyə qarşı mübarizə və s.) yönəlibdir. Kənddə istehsalın stimullaşdırılması iqtisadi siyasətinin diqqət mərkəzində kiçik və orta kəndli təsərrüfatı dayanır. Bir sıra ölkələrdə vergi siyasətini təkmilləşdirmək, alış qiymətlərini kəndliyə kifayət qədər gəlirli iş aparmağa imkan verəcək səviyyəyə çatdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təşkilati-texniki-iqtisadi baxımdan bu və digər tədbirlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artmasına təsir göstərmiş, bu da Afrikanın bir sıra regionlarında əlverişli hava şəraiti ilə birlikdə əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatını müəyyən qədər yaxşılaşdırmağa imkan vermişdir. Bütövlükdə, struktur uyğunlaşma proqramının icrasının nəticələrini yekunlaşdıraraq, Dünya Bankı və AAK onun iqtisadi nəticələrinin müsbət qiymətləndirilməsi ilə razılaşırlar. Proqramın gələcək həyata keçirilməsi perspektivlərinə gəlincə, ECA ekspertlərinin fikrincə, islahatlar daha çox şəxsə yaxınlaşmalı və xarici ekspertlər tərəfindən deyil, afrikalıların özləri tərəfindən hazırlanmalıdır (Hacıyev Ş., Bayramov Ə. 2011).

Hesablamalarımıza görə, gələcəkdə əksər Afrika ölkələri üçün kənd təsərrüfatının geniş inkişaf yolu üstünlük təşkil edəcək. Kənd təsərrüfatının sahə strukturunda iki əsas tendensiyanın güclənməsi gözlənilir. Birincisi, ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalının əsas növləri üzrə özünütəminat tendensiyası, ikincisi, müəyyən növ məhsulların - qida (şəkər, yağlı toxumlar, sitrus meyvələri, kakao paxlası, çay) istehsalının artması tendensiyası. Afrika ölkələrinin hər biri üçün bu tendensiyaların nisbəti fərqlidir. Onların bir çoxu ölkələrin ixrac gəlirlərində kənd təsərrüfatının payının nisbi azalması (bəlkə də bəziləri üçün mütləq) ilə səciyyələənəcək.

Ərzaq problemi, bir tərəfdən, bütün bəşəriyyətin, istənilən halda dünyanın bir çox ölkə və regionlarının davamlı inkişafının əsaslarına təsir edən qlobal problem kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, o, spesifik, ölkə və regional təzahürlərə malikdir, onların mürəkkəb xarakteri konkret ölkədə ərzaq vəziyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən edən iqtisadi, sosial və ekoloji amillərin qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır. Qidalanma və aclığın yayılmasının səbəbləri, şiddəti və miqyasını ilk növbədə sosial-iqtisadi amillər diktə edir ki, bu da onların yaratdığı problemlərin istiqamətini və həlli üsullarını müəyyən etməlidir. Onların hər birinin qida problemini həll etmək üçün öz açarı olmalıdır. Belə mövqelərdən aqroresurs potensialının qiymətləndirilməsi ümumi vəzifədir ki, bu da yekun parametrlərə - istehsala və nəticədə demoqrafik göstəricilərə çatmaq ilə bağlıdır.

Təbii sərvətlərin kənd təsərrüfatı fəaliyyəti sferasına gələcək cəlb edilməsi perspektivləri canlı müzakirə mövzusu olaraq qalır. Bu, həm aqrotəbii amillərin özlərini kifayət qədər bilməməsi, həm də onlardan istehsalda daha dolğun istifadə ehtimalı, həm də sənayedə aqrotexniki tərəqqi perspektivləri ilə bağlı uyğunsuzluqlar ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, çox şey ilkin olaraq hansı qidalanma strukturunun götürülməsindən asılıdır - elmi əsaslı və ya həqiqətən qurulmuşdur.

Ərzaq problemi çoxşaxəlidir və ölkədə müvafiq sosial-iqtisadi ab-hava, siyasi və iqtisadi cəhətdən əlverişli beynəlxalq mühit yaradılmadan onun uğurlu həllinə nail olmaq mümkün deyil. Elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin tətbiqi, kütləvi mexanikləşdirmə və sair yolu ilə kənd təsərrüfatının yüksəldilməsinə nail olmaq

cəhdləri də qeyri-adekvat görünür. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatının yüksəldilməsi və kənd sakinlərinin gəlirlərinin artırılması yolu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərzaq probleminin həllinə ənənəvi yanaşmalar sosial strukturlarda yeni proseslərlə üzləşir: urbanizasiya zamanı müxtəlif ərzaq məhsullarına (istehlak nümunələri) tələbatların dəyişməsi və tədricən inkişaf. Eyni zamanda aclıq və pis qidalanmanın artması ilə ehtiyacların artması paralel gedir. Qidalanma strukturunda dəyişiklik ən güclü şəkildə davam edir: taxıl və kök bitkilərinin payının azalması (ənənəvi normalar) və ət, tərəvəz və meyvələrin payının artması inkişaf etməkdə olan regionlarda iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş ölkələrdə baş verir. Digər ölkələrdə qidalanma strukturunun təkmilləşdirilməsi prosesləri tədricən kifayət qədər intensiv xarakter alır. Qidalanmanın tarixən formalaşmış yerli sistemlərinin və qanunauyğunluqlarının müəyyən böhranı və ərzaq tələbatının beynəlxalq mahiyyəti ilə onların yerli istehsal hesabına ödənilməsi imkanlarının məhdudluğu arasında yaranan ziddiyyət inkişaf etməkdə olan ölkələrin idxaldan asılılığının artmasına səbəb olur. Eyni zamanda, qeyd olunan hadisələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdə formalaşmaqda olan daha ümumi, qlobal ərzaq təchizatı sisteminin bir hissəsidir (Hacıyev Ş., Bayramov Ə. 2011).

Kənd təsərrüfatı məhsullarının yalnız 10-20%-i Afrika ölkələrində emal edildiyindən (ABŞ-da - 90%, Qərbi Avropada - 70-80%), ərzaq məhsullarına tələbatın artması onların ərzaq məhsullarının müvafiq inkişafı ilə dəstəklənmir. Beləliklə, dünya ərzaq bazarına müraciət etmək zərurəti yaranır, xüsusən də ərzaq məhsullarına tələbat əmsalının elastikliyi yüksək olan bir sıra ölkələrdə adambaşına düşən gəlirin artımı qidalanma sistemində dinamik dəyişikliklərə səbəb olur. Nəticədə, hazırda Qərbi Avropadan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının 40%-ə qədəri inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilir, yeni sənayeləşmiş Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya, Şimali Afrika və Qərbi Asiya ölkələrinə çatdırılma xüsusilə nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənir.

Ekonometrik analiz

Panel məlumat metodunun iki ölçüsü var, həm kəsişmə, həm də vaxt. Bu iki ölçü sayəsində müşahidələrin sayının artması ölçülən dəyişənlər arasındakı əlaqəyə

daha çox dəyişkənlik əlavə edir. Dəyişkənliyin artması ilə multikollinearlıq problemini aradan qaldırmaq asanlaşır. Panel məlumatları həmçinin əhatə olunan vahidlər və ya müddət ərzində müşahidə olunmayan təsirləri nəzərə alır. Müvafiq olaraq, həm vahid, həm də vaxt ərzində müşahidə olunmayan təsirləri nəzərə alan modellər ikitərəfli panel data adlanır və yalnız vahid və ya zaman ölçüsünü nəzərə alan modellər birtərəfli panel data adlanır. Panel məlumatları bu təsirlərin sabit və ya təsadüfi olmasına görə təsnif edilə bilər. Birtərəfli vahid effekt etibarlıdırsa, sabit təsirlər fərziyyəsi altında modelin qiymətləndirilməsində kölgə dəyişəninin ən kiçik kvadratları, qrup daxilində qiymətləndirmə metodu kimi bir çox üsuldən istifadə edilir. Bu üsullar bir-birinə bərabərdir. Birtərəfli vahid effekt etibarlıdırsa, sabit təsirlər fərziyyəsində ümumiləşdirilmiş ən kiçik kvadratlar (GEKK) üsulu da istifadə olunur. Çünki GEKK metodu hətta müxtəlif dispersiya və avtokorrelyasiya problemlərinin mövcudluğunda belə ardıcıl və səmərəli qiymətləndiricilər verir. Şərti və şərtsiz dispersiya matrisləri bəzən bir-birinə bərabər olmur. Digər tərəfdən, şərti və şərtsiz dispersiya matrisləri bərabər olsa belə, bəzən qeyd-şərtsiz dispersiya matrisi sabit olmur. Bu halda, sabit təsirlərin GEKK qiymətləndiricisi sabit təsirlər qiymətləndiricisindən daha təsirli olur.

Bu səbəbdən, GEKK qiymətləndiricisi birtərəfli vahid təsirlərin etibarlı olduğu modellərdə sabit təsirlər fərziyyəsi ilə istifadə edilə bilər.

Birtərəfli vahid təsirlər təsadüfi olarsa, müşahidə olunmayan təsirlərin səhv termini ilə əlaqəli olduğu güman edilir. Müvafiq olaraq, səhv termini müşahidə olunmayan təsirləri də əhatə edir və buna görə də onun iki elementi var. Buna görə də, təsadüfi təsir modellərində müşahidə olunmayan təsirlərin və izahedici dəyişənlərin əlaqəli olmadığı güman edilir. Bu fərziyyəni yoxlamaq üçün istifadə olunan vasitə Hausman testidir. Müşahidə olunmayan təsirlər təsadüfi təsir modellərində eyni kəsikli vahidlərin qalıqları arasında korrelyasiyaya səbəb olur. Buna görə də bu modelləri qiymətləndirmək üçün GEKK metodundan istifadə etmək olar. Bu işdə modelin birtərəfli panel məlumatlarının qiymətləndirilməsində GEKK metodundan istifadə edilmişdir.

F testi birləşdirilmiş model ilə birtərəfli və ikitərəfli sabit təsir modeli

arasında uyğun modeli seçmək üçün istifadə edilmişdir və LM testi birləşdirilmiş model ilə birtərəfli və ikitərəfli model arasında uyğun modeli seçmək üçün istifadə edilmişdir. təsadüfi təsirlərin mövcudluğunda təsadüfi təsir modelləri. FE və RE modellərini seçmək üçün Hausman testindən istifadə edilmişdir. Potensial dəyişən variasiya və avtokorrelyasiya problemi üçün modellərdə ağ kəsikli çəkildən istifadə edilmişdir. Dəyişənlərin sabitlik testləri üçün Levin, Lin və Chu t testi (LLC), Im, Pesaran və Shin W testi (IPS), ADF-Fisher Ki-kvadrat testi (ADF-F), PP-Fisher Ki-kvadrat testi (PP) -F) hazırlanmışdır.

MMC testi bütün vahidlərin eyni avtoregressiv parametərə (ρ) malik olması fikrinə əsaslanır. Fərziyyəyə görə, paneldəki bütün vahidlər birinci dərəcəli qismən avtokorrelyasiyaya malikdir, lakin səhv prosesindəki digər parametrlərin vahidlər üzrə fərqli olmasına icazə verilir.

Testin əsas tənliyi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

$$\Delta Y = \rho Y_{it-1} + \sum p_i$$

$$\theta_i L \Delta Y_{it-L} + \alpha_{mi} d_{mt} + u_{it}, \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T$$

tənlikdə, u_{it} vahidlər arasında korrelyasiya yoxdur. hər bir vahid üçün d_{mt} dəyişənlər, α_{mi} onların parametrlərini göstərir. Testin hipotezləri aşağıdakılardır:

H_0 : vahid kökə malikdir ($H_0: \rho_i = \rho = 1$) H_1 : Vahid kök yoxdur ($H_1: \rho_i = \rho < 1$).

MMC testində t test statistikasını MMC (2002) cədvəl qiymətləri ilə müqayisə edilir və H_0 rədd edilərsə, seriyanın vahid kök ehtiva etmədiyi və buna görə də stasionar olduğu qənaətinə gəlinir.

IPS testi MMC testinin genişləndirilmiş formasıdır. IPS testinin ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, verilənləri birləşdirmək əvəzinə, vahid kök testi seriyanın bütün vahidlərinin zaman sıralarına ayrıca tətbiq edilir. Testin əsas tənliyi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

$$\Delta Y = \rho_i Y_{it-1} + \sum p_i$$

$$\phi_i L \Delta Y_{it} - L + \mu_i \gamma + u_{it}, \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T$$

Testdəfərziyyələri yoxlamaq üçün standart normal t paylanması əvəzinə, hər qrup üçün hesablanmış t qiymətlərinin arifmetik ortası ilə əldə edilən t statistik rəqəmindən istifadə olunur. Testin hipotezləri aşağıdakılardır:

$$H_0: \rho_i = 1 \quad H_1: \rho_i < 1.$$

LLC testi yalnız balanslaşdırılmış panelə tətbiq edilə bilər. IPS testi üçün belə bir tələb yoxdur. Digər tərəfdən, IPS testində vahidlərin zaman sıralarında boşluqlar olmamalıdır. Monte Karlo təcrübələri IPS testinin LLC testindən üstün olduğunu göstərdi. Vahid kök testi ADF-F və PP-F testlərində hər bir vahid üçün həyata keçirilir. Sonra bu testlərdən əldə edilən p dəyərləri bütün testin istehsalında istifadə olunur. Zaman sıraları üçün klassik Ümumiləşdirilmiş Dickey-Fuller testi ADF-F testində hər bir vahidə tətbiq edilərkən, zaman sıraları üçün klassik Philips-Perron testi PP-F testində hər bir vahidə tətbiq edilir. Əsas model aşağıdakı kimidir:

$$Y_{it} = d_{it} + X_{it}, \quad i = 1 \dots N \quad t = 1 \dots T$$

Bu model aşağıdakı tənliklərə malikdir:

$$d_{it} = \beta_{i0} + \beta_{i1}t + \dots + \beta_{im}t^{mi}$$

$$X_{it} = \alpha_i X_{it-1} + u_{it}$$

Bu tənliklərdə u_{it} stasionardır. O, həmçinin heteroskedastik ola bilər. Y_{it} stoxastik olmasa d_{it} və stoxastik X_{it} proseslərin birləşməsi. Testin hipotezləri aşağıdakılardır:

$H_0: \rho_i = 0$ (bütün vahidlər stasionar deyil) $H_1: \rho_i < 1$ (bəzi vahidlər statikdir, bəzi vahidlər deyil).

ADF-F və PP-F Testlərdə verilənlər toplusunun balanslaşdırılmış olması və vahidlərin zaman sıralarında boşluqların olmaması tələbi yoxdur. Bu xüsusiyyətləri ilə bu testlər digər testlərdən üstündür. ADF-F və PP-F testləri IPS testi ilə müqayisə edildikdə onların oxşar və fərqli cəhətləri olduğu görülməkdir. Oxşarlıqlar

ondan ibarətdir ki, bu testlərin hər biri müxtəlif testlərin birləşməsindən ibarətdir və eyni fərziyyəni yoxlayır. Fərqli cəhətlər ondan ibarətdir ki, ADF-F və PP-F müxtəlif testlərin əhəmiyyət səviyyələrinin birləşməsidir, IPS isə müxtəlif test statistikalarının birləşməsidir. Digər tərəfdən, Maddala və Wu (1999) ADF-F və PP-F testlərinin IPS və LLC testlərindən daha faydalı nəticələr verdiyini ortaya qoydular.

Cədvəl 1. Bu tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlərin stasionar olduğu səviyyənin vahid kök test nəticələrini göstərir. MMC test nəticələrinə görə, yalnız İşsizlik və Açıqlıq 1-ci fərq səviyyəsində sabitdir. IPS test nəticələrinə görə, bütün dəyişənlər 1-ci fərq səviyyəsində stasionardır. ADF-F və PP-F test nəticələrinə görə, İdarəetmə, Artım və İnvestisiya dəyişənləri birinci səviyyədə, digər dəyişənlər isə 1-ci fərq səviyyəsində stasionardır.

Cədvəl 1: Dəyişənlərin Vahid Kök Testi Nəticələri

	LLC		IPS	
	Səviyyə	1. Fərq	Səviyyə	1. Fərq
ANS	-3.2948 (0.0000)			-4.7107 (0.0000)
İdarəetmə wb	-5.0688 (0.0000)			-2.6392 (0.0050)
İdarəçilik prs	-2.4325 (0.0007)			-2.2154 (0.0013)
Artım	-7.9919 (0.0000)			-5.4192 (0.0000)
Əhali	-4.9572 (0.0000)			-6.2730 (0.0000)
İşsizlik		-11.0119 (0.0000)		-6.2669 (0.0000)
İnvestisiya	-3.8448 (0.0000)			-3.4853 (0.0000)
Açıqlıq		-13.7898 (0.0000)		-9.2504 (0.0000)
	ADF-F		PP-F	
	Səviyyə	1. Fərq	Səviyyə	1. Fərq
ANS		143.474 (0.0000)		229.417 (0.0000)
İdarəetmə wb	96.6747 (0.0000)		167.611 (0.0000)	
İdarəçilik prs		102.672 (0.0026)		231.991 (0.0000)
Artım	139.481 (0.0000)		185.564 (0.0000)	
Əhali		161.356 (0.0000)		132.709 (0.0000)

İşsizlik		156.296 (0.0000)		144.715 (0.0000)
İnvestisiya	110.115 (0.0000)		179.626 (0.0000)	
Açıqlıq		206.586 (0.0000)		409.614 (0.0000)

Mənbə: Eviews proqramına səsən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qeyd: Kursivləşdirilmiş dəyərlər test statistikasındır, mətərizədə olan dəyərlər p-qiymətidir.

Cədvəl 1 iki müxtəlif idarəetmə dəyişəni ilə ANS arasındakı əlaqəni göstərən təxminləri ehtiva edir. Cədvələ əsasən, bütün dəyişənlər Cədvəl 1-də verilmiş işarələri götürmüşdür. Qiymətləndirmələr cədvəldə dörd ayrı sütunda verilmişdir. 1 və 2-ci sütunlara Governancəwb daxildir, çünki iki ayrı idarəetmə dəyişəni istifadə olunur.

Dəyişən ilə ANS arasındakı əlaqəni göstərən qiymətləndirmə nəticələri olsa da, 3 və 4-cü sütunda İdarəetmə prs və ANS arasındakı əlaqənin təxminləri göstərilir.

Cədvəl 2: İdarəetmə və Davamlı İnkişaf: Proqnoz Nəticələr

	1	2	3	4
İdarəetmə wb	2.4377* ** (0.2965)	3.1808*** (0.3555)		
İdarəetmə prs			9.3778*** (1.5333)	12.0006* ** (1.6618)
Artım	0.3283*** (0.0890)		0.3272*** (0.0930)	
Əhali	1.0678*** (0.2494)		1.0107*** (0.2610)	
İşsizlik	0.3781** * (0.0489)		0.3944** * (0.0449)	
İnvestisiya	-0.0219 (0.0219)		-0.1041 (0.2712)	
Açıqlıq	0.0302*** (0.3614)		0.0299*** (0.0050)	
Hələ	6.1469*** (0.7273)	6.4714*** (0.1789)	1.5172 (1.5498)	0.4990 (1.4777)
Hausman ist.	4.558 (0.6015)	3.600 (0.0578)	5.182 (0.5206)	0.701 (0.4022)
Model	FE	FE	FE	FE
F ist.	26.444**	45.365*	17.859**	22.026**

	*	**	*	*
Adj.R2	0.262	0.091	0.218	0.053
Müşahidələrin sayı	452	452	390	390
Ölkələrin sayı	33	33	33	33
Əyləncə vahidi	31.326** *	30.720* **	34.338** *	30.629** *

Mənbə: Eviews proqramına səsən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Qeyd: Mötərizədə olan dəyərlər standart səhv təxminləridir.

*** $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, * $p < 0.05$

(1) nömrələnmiş modelin qiymətləndirilməsi üçün idarəetmə dəyişənləri və digər müstəqil dəyişənlər 1-ci və 3-cü sütunlarda birlikdə nəzərə alınır. İdarəetmə dəyişənlərinin ANS-in davamlı inkişaf dəyişəninə təsirini daha aydın görmək üçün 3-cü və 4-cü sütunlarda müstəqil dəyişənlər kimi yalnız idarəetmə dəyişənləri istifadə olunur. Cədvələ əsasən, Hausman testi sabit effektlər (FE) modelindən istifadə edilməli olduğunu bildirir. FUnit sabit effektlər modelində vahid effektlərin mövcudluğunu göstərir və test nəticələrinə görə bütün modellərdə vahid effekt var.

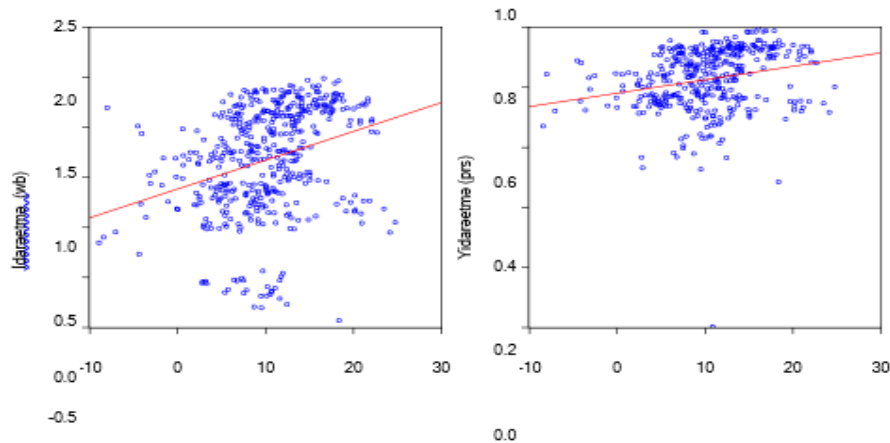
Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, bütün sütunlarda idarəetmə dəyişəni həm ANS-ə müsbət, həm də statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsir hətta 1% əhəmiyyətlik səviyyəsindən aşağı da əhəmiyyət kəsb edir. Həm Governancewb, həm də Governanceprs ANS-in müvafiq olaraq 9 və 5 faizini təşkil edir. Bu nəticələr korrelyasiya əmsalları nəzərə alınmaqla ardıcıldır. Müvafiq olaraq, İƏİT-ə üzv ölkələrin idarəetmə səviyyəsi yüksəldikdə, davamlı inkişaf səviyyəsinə müsbət təsir göstərir və yüksəlir.

Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən, Artım dəyişəninin hər iki sütun 1 və 3-də statistik əhəmiyyəti var. Buna görə də İƏİT-ə üzv olan ölkələrdə iqtisadi artım dayanıqlı inkişaf səviyyəsini artırır. Eyni şəkildə, əhalinin artımı (Əhali) və ticarət açıqlığı (Açıqlıq) dəyişənləri də davamlı inkişafa müsbət töhfə verir. İƏİT-ə üzv ölkələrin daha çox inkişaf etmiş ölkələr olduğunu nəzərə alsaq, əhalinin qocaldığı bu ölkələrdə əhali artımının davamlı inkişafa müsbət təsir edəcəyi gözlənilən nəticədir. Bu dəyişənlərin əksinə olaraq, işsizlik səviyyəsi (İşsizlik) ANS-ə mənfi

və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Müvafiq olaraq, OECD üzvü olan ölkələrdə işsizlik səviyyəsi yüksəldikdə, davamlı inkişaf səviyyəsi aşağı düşür. ANS-ə ciddi təsir göstərməyən yeganə dəyişən birbaşa xarici investisiyadır (İnvestisiya). Cədvəl 2-ə əsasən, İnvestisiya ANS-ə müsbət təsir edir, lakin bu təsir statistik əhəmiyyət kəsb etmir.

Şəkil 1 idarəetmə dəyişənləri ilə ANS arasındakı əlaqənin qrafikini əks etdirir. Sol qrafik Governanceb dəyişəni ilə ANS arasındakı əlaqəni, sağdakı qrafik isə Governanceb ilə ANS arasındakı əlaqəni göstərir. Hər iki qrafikdə müşahidə dəyərləri regressiya xətti ətrafında sıx paylanmışdır. Müvafiq olaraq, idarəetmə dəyişənləri davamlı inkişafın müvafiq olaraq 9 və 5 faiz kimi nisbətən kiçik bir hissəsini izah etsə də, idarəetmə və davamlı inkişaf arasında əhəmiyyətli müsbət əlaqə var. Bu səbəbdən davamlı inkişaf səviyyəsini yüksəltmək istəyən İƏİT-ə üzv ölkələrin idarəetmə səviyyələrini yüksəltmələri vacibdir.

Şəkil 1: İdarəetmə və ANS

Mənbə: Eviews proqramına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

İctimaiyyət tərəfindən təklif olunan mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi və qanuni nizamın düzgün işləməsi kimi əsas xidmətləri əhatə etməklə yanaşı, idarəetmə effektivlik, səmərəlilik, qanunun aliliyi, iştirak, hesabatlılıq, şəffaflıq, insan hüquqlarına hörmət kimi xüsusiyyətləri də əhatə edir, fərqliliklərə dözümlülük. Bu səbəbdən hazırkı qaynaq istifadəsinin gələcək resurs istifadəsinə

ən az ziyan vuracaq səviyyədə olması, yəni inkişafın davamlı olması üçün zəruri olan güclü səlahiyyət, sağlam düşüncə və çoxşaxəli planlaşdırma, idarəetmə konsepsiyasına daxil edilir. Bunu nəzərə alaraq, bu tədqiqatın məqsədi İkinci Dünya Müharibəsinin iştirakçısı olmuş ölkələrdə idarəetmənin davamlı inkişafa təsirini aşkar etməkdir. Panel məlumatların təhlili 1996-2012-ci illəri əhatə edən məlumatlarla aparılmışdır. GEKK metodunun istifadə edildiyi tədqiqatda əldə edilən qiymətləndirmə nəticələri idarəetmənin davamlı inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərdiyini göstərir. İki fərqli idarəetmə dəyişəninin istifadə edildiyi təhlilin nəticələrinə görə, idarəetmə davamlı inkişafa müsbət təsir göstərir. Müvafiq olaraq, idarəetmə səviyyəsi yüksəldikcə davamlı inkişaf səviyyəsi də yüksəlir. Tədqiqatda idarəetmə dəyişəni ilə yanaşı, iqtisadi artım, əhali artımı, ticarət açıqlığı dərəcəsi, işsizlik nisbəti və birbaşa xarici investisiya dəyişənlərinin davamlı inkişafa təsiri də təhlil edilmişdir.

Təhlil nəticələrinə görə, iqtisadi artım, ticarət açıqlığı və əhali artımı dəyişənləri II Dünya Müharibəsində iştirak etmiş ölkələrdə davamlı inkişafa müsbət təsir göstərir. Birbaşa xarici investisiyalar davamlı inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərməsə də, işsizlik səviyyəsi mənfi təsir göstərir. Nəticədə İkinci Dünya Müharibəsi ölkələri inkişafın davamlılıq səviyyəsini müəyyən etdilər.

İşsizlik səviyyəsini artırmaq üçün işsizliyin səviyyəsini azaldacaq, iqtisadi artımı, əhalinin artımını, ticarətin açıqlığını və idarəçiliyini artıracaq siyasətlərin həyata keçirilməsinə önəm verməlidir. Bu məqsədlə dövlət xərclərini inkişafın davamlılığına əsaslanaraq planlaşdıracaq şəxslər mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına daha çox cəlb oluna bilərlər. Bununla belə, İkinci Dünya Müharibəsi də iştirak etmiş ölkələrində xarici ticarətlə dəstəklənən iqtisadi artımın hədəflənməsi həm istehsalın artmasına, həm də işsizliyin azalmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, nikah və uşaq müavinətlərinin məbləğinin artırılması, xüsusilə gənclərin hədəflənməsi əhalinin artımının sürətlənməsinə töhfə verə bilər.

2.3. Dünyada münaqişələrin olduğu ərazilərin yenidən qurma işlərində davamlı inkişaf məqsədlərinə olan investisiya ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi və ABŞ-da baş verən proseslərin təcrübəsi

Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri davamlı inkişaf strategiyasına keçidlə bağlı milli doktrinalar qəbul etmiş, onun həyata keçirilməsi üçün orta və uzunmüddətli proqramlar işləyib hazırlamışlar. Bu istiqamətdə ən çox ABŞ və Skandinaviya ölkələri irəliləyib. 1993-cü ilin iyununda Rio-de-Janeyroda qəbul edilən qərarlardan qısa müddət sonra ABŞ-da Prezident yanında Davamlı İnkişaf Şurası yaradıldı. Bu Şuranın iş prinsipləri ABŞ daxilində və beynəlxalq aləmdə bu problemə münasibətin təkamülü nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf sahəsində ölkənin məqsədlərinin diqqətlə seçilməsi və onlara nail olmaq üçün alternativ senarilərin işlənilib hazırlanması idi. 1996-cı ildə Şura Amerika və Davamlı İnkişaf: Bu gün millətin rifahı naminə ətraf mühitin mühafizəsi və gələcək nəsillər üçün resursların və imkanların qorunmasına baxış adlı hesabatı dərc etdirdi. ABŞ davamlı inkişaf üçün milli strategiyaya keçid edir.

ABŞ-ın davamlılıq və milli təhlükəsizlik strategiyasının keçidi və həyata keçirilməsi prosesində bir neçə uzunmüddətli məqsəd önə çıxır. ABŞ-ın davamlı inkişaf strategiyasının ilk uzunmüddətli məqsədi qıtlığı, həssaslığı və bu resurslardan istifadə hüquqlarının daha ədalətli bölüşdürülməsi uğrunda artan mübarizə şəraitində onun resurs və ekoloji potensialına zəmanətli çıxışı saxlamaqdır.

İkinci məqsəd daxili potensialı ABŞ-ın dünya ticarətində rəqabətqabiliyyətli mövqeyinin gücləndirilməsi ilə əlaqələndirmək və istehsalı sferasının yaxşılaşdırılmasından, dünyada bu cür məhsullara tələbatdan səmərəli istifadə etməkdir.

Üçüncü məqsəd dayanıqlı inkişaf strategiyası ilə bağlı Amerika prioritetlərinin beynəlmilləşdirilməsi və bu sahədə digər ölkələrin dünya birliyi qarşısında milli öhdəliklərinin zəif inkişaf etmiş və keçid dövrünü yaşayan dövlətlərin Qərbdən, ilk növbədə, yeni asılılıq sferasına çevrilməsidir.

Dördüncü məqsəd planetar biosferə ümumi antropogen yükü azaltmaqla və bu problemi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin artımına fəal nəzarət etməklə və aidiyyəti olmayan dövlətlərdə daşıma (iqtisadi) potensialın istehlakını məhdudlaşdırmaqla həll etməklə qlobal həyatı təmin etmək sistemini qorumaqdır.

Konsepsiyanın ilkin prinsiplərindən biri biliyin Amerika iqtisadiyyatının ən dinamik resursuna çevrildiyi şəraitdə ABŞ vətəndaşlarının istənilən vaxt yaxşı təhsil ala bilməsi tezisi. Bu, onlara sosial və iqtisadi rifah, ətraf mühitin vəziyyəti və sosial ədalət arasında qarşılıqlı asılılığı dərk etməyə və onları sosial əhəmiyyətli işə və davamlı inkişafın əsas problemlərinin həllinə hazırlamağa imkan verəcək.

Əməyin iqtisadi səmərəliliyi kontekstində rəşional idarəetmənin ənənəvi şərhindən fərqli olaraq, Birləşmiş Ştatlarda bu konsepsiya vətəndaşları, dövlət qurumlarını və korporasiyaları iqtisadi, iqtisadi, sosial və iqtisadi fəaliyyət üçün tam məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə təşviq etmək üçün nəzərdə tutulmuş etik və ya dəyər kateqoriyası kimi qəbul edilir (Nilsson M. 2013).

Vətəndaşları davamlı idarəetməyə - bərpa olunan mənbələrdən səmərəli istifadəyə, istehsal vahidinə enerji istehlakının azaldılmasına və tullantıların azaldılmasına istiqamətləndirməklə ideyası amerikalıların gələcək nəsillər üçün yerin gözəlliyini və münbitliyini qorumaq kimi mənəvi borcunu əks etdirir. Bu, tətbiq edilə bilməyən, lakin öyrədilə və inkişaf etdirilə bilən mənəvi yönləndirici dəyərlər sistemidir. Bu, rifah, ətraf mühitin mühafizəsi, sosial bərabərlik və rifah məsələlərinə vahid yanaşma deməkdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının müəlliflərinin yanaşması çox maraqlıdır, əgər rəqabətin dövlət tərəqqisinin ən mühüm mühərriki kimi təfsirindən uzaqlaşmaq deyilsə, heç olmasa inkişafba bağlı milli xərcləri nəzərə almağa çağırışıdır. Hesab olunur ki, qarşılıqlı deyil, ictimai razılıq ABŞ-ın dinamik inkişafına töhfə verəcək, cəmiyyətin vəzifəsi konsensusa nail olmaq və hamı üçün ümumi dəyərləri və məqsədləri müəyyən etməkdir. Buna görə də Amerika cəmiyyətinin inkişafının sabitləşdirilməsinin başlanğıc nöqtəsi kimi milli, ərazi və

ya digər əsaslarla birləşmiş insanların ayrı-ayrı icmalarının maraqlarının nəzərə alınması və balanslaşdırılması siyasəti götürüldü.

Davamlı inkişaf sahəsində milli məqsədlər siyahısında vətəndaşların iştirakı ən mühüm yerlərdən birini tutur. O, fərdlərə, icmalara və bizneslərə təbii ehtiyatlar, ətraf mühit və iqtisadiyyatda onlara təsir edən qərarlarda iştirak etmək və onlara təsir etmək üçün səlahiyyətlərin verilməsi kimi formalaşdırılıb.

Amerika cəmiyyətində sosial ədalətə nail olmaq milli davamlı inkişaf məqsədlərinin sosial blokunun əsasını təşkil edir. Bu nailiyyət ölkədə qanunun aliliyinin təmin edilməsinə və bütün amerikalıların iqtisadi, sosial və ekoloji rifaha nail olmaq imkanlarına əsaslanır. Sosial ədalət ideyası bütün konsepsiyaya nüfuz edir və davamlı inkişaf triadasında əsas kimi qoyulur, ona keçid bir-biri ilə əlaqəli üç vəzifənin həlli ilə bağlıdır: iqtisadi artım, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial ədalət.

Konsepsiyada onlara nail olmaq üçün təklif olunan ilkin prinsiplər, məqsədlər və vasitələr Amerikanın davamlı inkişaf strategiyasının əsasında duran dörd əsas bloku ayırmağa imkan verir (Nilsson M. 2013).

Birincisi, Amerika xalqının rifahının əsası kimi iqtisadi artımın təmin edilməsi və amerikalıların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi, sosial və ekoloji şəraitin qorunması.

İkincisi, ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və Amerika mal və xidmətlərinin dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması.

Üçüncüsü, davamlı inkişaf siyasətinin, davranış standartlarının, ticarət və xarici siyasətin, dövlətlərin dünya birliyi qarşısında məsuliyyətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi proseslərinin idarə edilməsində aparıcı mövqeləri saxlamaq;

Dördüncüsü, sənaye, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə həyat keyfiyyəti meyarları kimi sahələrdə davamlı inkişafa keçidlə bağlı beynəlxalq münasibətlər sistemində ikili standartdan istifadənin qanuniliyinin əsaslandırılması; iqtisadi imkanların nisbi istehlak səviyyələri.

Dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələri arasında ABŞ-ın post-sənaye inkişafına görə praktiki olaraq heç bir rəqibi yoxdur. Xidmətlərin payına görə yalnız Hollandiya (78%), İsrail (81%) və Honq Konq (83%) yalnız Hollandiyanı (78%), İsraili (81%) və Honq Konqdan (83%) qabaqlayır. ÜDM strukturu, qlobal əmək bölgüsündə xidmətlər üzrə ixtisaslaşmanın rəqabət üstünlükləri ilə bağlıdır. Lakin mütləq mənada bu ölkələr qlobal xidmət bazarında ABŞ-la rəqabət apara bilməz.

Xidmət sektoru həm ənənəvi (turizm, bankçılıq, ticarət, tibb, təhsil), həm də ən son (məsləhətçilik, marketinq, idarəetmə, informasiya) xidmətləri özündə birləşdirir və iqtisadiyyatda iş yerlərinin əksəriyyətini təmin edir, ölkədə məşğulluğun artımının təxminən 80%-ni təmin edir.

ABŞ sənayesinin müasir sektoral strukturu ənənəvi (mədən, metallurgiya, neft-kimya və s.) ən müasir (aerokosmik, mikroelektronika, yeni materialların və xidmətlərin istehsalı) qədər tam dəstlə təmsil olunur.

Son onilliklər ərzində ABŞ iqtisadiyyatı əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. Reproduktiv və sektoral strukturda bütün səviyyələrdə dəyişikliklərin istiqamətini, miqyasını və dərinliyini müəyyən edən əsas amil elmi-texniki tərəqqi idi, çünki struktur dəyişikliklərinin özü maddi təcəssümü, nəticəsi və praktiki həyata keçirilməsinin əsas nəticələrindən biridir.

Beynəlxalq pul münasibətləri sərt bir iyerarxiyanı əks etdirir ki, yuxarıda Birləşmiş Ştatlar, növbəti pillədə Aİ-nin yüksək texnologiyalı ölkələri və Yaponiya, ardınca enerji və material tutumlu sənayesi olan ölkələr, aşağıda isə xammal ixrac edən ölkələr gəlir.

ABŞ-ın inkişafındakı bu cür meyllər, təbii ki, milli iqtisadiyyatın ümumi strukturunda da öz əksini tapmışdır. İnkişafın əsas parametrlərinə görə, bu, xidmət sektorunun və ən son texnologiyaların açıq-aşkar üstünlük təşkil etdiyi tipik post-sənaye iqtisadiyyatıdır. Xidmət sektorunda istehsal olunan ÜDM-in payı 77%-i ötür, 20%-ə yaxını sənaye və tikintinin, 3%-ə yaxını isə kənd təsərrüfatı məhsullarının payına düşür.

Eyni zamanda, maddi sferanın sahələri arasında emal sənayesi (xüsusən də maşınqayırma) ən mühüm sahə olaraq qalır, o, hələ də iqtisadiyyatın digər sahələrində texniki inkişafın yüksək səviyyəsini təmin edir. Məhz onda bu gün, ilk növbədə, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətləri toplanır.

Yapon və Avropa avtomobillərinin Amerika avtomobillərindən daha yaxşı olduğu, Avropanın Airbus və Boeing arasında rəqabətdə qalib gəlməyə qadir olduğu məlumdur. Bununla belə, əmtəə bazarlarında yerli qələbələr strateji məğlubiyyətlərə çevrilir, çünki onlar Avropa və Yaponiya iqtisadiyyatlarının yeni texnoloji prinsiplərə deyil, mal istehsalına yönəlməsini gücləndirir. Beləliklə, Avropa və Yaponiya faktiki olaraq dünya iqtisadiyyatında ikinci (ABŞ-dan sonra) eşelon mövqeyindədirlər.

Davam edən sahə dəyişikliklərinin ümumi mənzərəsi kənd təsərrüfatının xammal sənayesində və iqtisadiyyatda payının azalmasıdır. ABŞ dünyanın ən məhsuldar iqtisadiyyatlarından birinə malikdir

20-ci əsrin sonlarından dünya istehsalında və istehlakında ehtiyaclarda böyük dəyişiklik baş verir. Bu, ilk növbədə ən son informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya və ticarət, marketinq və maliyyə strukturlarına aiddir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində təhsil, elmi və mədəni dəyərlərin əlçatanlığını artırmaq, əqli mülkiyyətin əhəmiyyətini artırmaq üçün yeni ehtiyaclar intensiv şəkildə inkişaf edir. Bu cür yeniliklərin praktiki həyata keçirilməsində aparıcı mövqeləri ABŞ tutur, yəni ABŞ-in milli innovasiya sistemi (MİS), onun inkişafı və dinamikliyi iqtisadiyyatın innovativ təbiətinin daha da inkişafında və möhkəmlənməsində əsas rol oynayacaqdır. MİS-in ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında müsbət rolu artmaqla yanaşı, həm də yeni keyfiyyət alacaqdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü çərçivəsində ölkələrin elmi-texniki tsiklin müxtəlif mərhələlərinə cəlb edilməsi meyarına görə, ABŞ digər ölkələrlə müqayisədə daha çox elmi-texniki tərəqqiyə zəmin yaratmaq vəzifəsinin altına düşür. ABŞ elmi-texniki tsiklin ilkin, sürətlə inkişaf edən və rəqabətdən ən çox qorunan mərhələlərinə (ideyanın yaranmasından, onun əsaslandırılmasından, sınaqdan keçirilməsindən tutmuş istehsalatda tətbiqinə qədər) daha çox yönümlüdür. Elmi-

texniki tərəqqinin nəticələrinin istehsalata tətbiqi, ixtiralara lisenziyaların və ən son yeniliklərin ixracı sahəsində ABŞ liderlik edir. Bütün bunlar çox vaxt elm və texnologiya sahəsində digər ölkələrin ABŞ-dan asılılığına gətirib çıxarır (Hacıyev Ş., Bayramov Ə. 2011).

Eyni zamanda, ABŞ-ın yüksək texnologiyalı məhsulları unikaldir ki, bu dövrlərdə iştirak edən firmalar inanılmaz gəlirlər əldə edirlər. Söhbət əsas ehtiyaclardan deyil, tək-cə həlledici deyil, həm də kifayət qədər ixtisaslı istehlakçı tələb edən yüksək texnologiyalı məhsullardan gedir. Digər aparıcı ölkələr, xüsusən də MİT öz fəaliyyətini əsasən elmi-texniki tsiklin stabil mərhələsinə yönəldir, burada müsbət tendensiya yaranıb. Beləliklə, müasir şəraitdə köhnə və yeni sənaye sahələrinin sənaye xüsusiyyətləri ümitsiz şəkildə köhnəlmiş, onları məhsul növlərinin innovasiya-struktur tsiklinin ilkin və ya son mərhələlərinə aid olduğu meyarı əvəz etmişdir və ABŞ-ın ön sıralarda yer alması meyarı ilə əvəz edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın yüksək rəqabət qabiliyyəti daha çox onunla bağlıdır ki, fundamental tədqiqatlara və yeni texnologiyaların inkişafına sərmayə qoyuluşu hökumətin ən mühüm funksiyasıdır. Dövlət elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin təxminən yarısını öz üzərinə götürür və əsas tədqiqatların yarısından çoxunu maliyyələşdirir, qalan hissəsi isə özəl korporasiyalar, universitetlər və kolleclər, əyalət hökumətləri, yerli hökumətlər və digər qurumlar tərəfindən təmin edilir.

İnkişaf etmiş ölkələrin innovasiyalarının 50%-dən çoxu ABŞ-ın payına düşür. Eyni zamanda, dövlətin elmi-tədqiqat və təkmilləşdirməyə sərf etdiyi xərclərin yarısından çoxu hərbi işlərə sərf olunur və bu baxımdan ABŞ-ın mövqeyi maliyyənin əsas hissəsini mülki işlərə sərf edən Yaponiya və Aİ-dən daha çətindir.

ETİ-nin ABŞ iqtisadiyyatının prioritet sahəsinə çevrilməsi dövlətin strateji siyasətinin mühüm istiqamətidir. Elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə potensialını xarakterizə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Amerika tədqiqatçılarının payına əsas jurnallardakı elmi-texniki məqalələrin 2/3-ü, dünyanın ən nüfuzlu jurnallarında dərc olunanların 35%-i düşür. Elmi işçilərin sayı 3 milyon nəfəri ötür, lakin ABŞ-da əsas alimlərin və elmlər doktorlarının təxminən 40%-i immiqrantlardır. ABŞ Nobel mükafatı laureatlarının üçdə biri başqa ölkələrdəndir.

Dünya elm mərkəzi mövqeyini tutan ABŞ digər ölkələrdən beyin axını nı stimullaşdırmaq, bir tərəfdən tanınmış, köklü alimləri işə dəvət etmək və onları daha çox şeylə təmin etmək kimi fəal siyasət yürüdür. Digər tərəfdən, gənc, perspektivli tələbələr və aspirantlar ABŞ-ın ən nüfuzlu universitetlərində təhsil almaq və tanınmış elmi məktəblərə qoşulmaq üçün seçilir. Bu gün ABŞ sənaye elmləri namizədlərinin üçdə biri ABŞ-dan kənarında doğulub böyüyüb. Hətta federal hökumətdə əcnəbilərin payı elmlər doktorlarının ümumi sayının 16%-dən çoxuna çatmışdır.

Amerikanın yüksək texnologiyalı məhsulları və xidmətləri bir çox hallarda unikal olduğundan, zəngin köhnə ehtiyacları yeniləri ilə əvəz etmək üçün qlobal tendensiya ABŞ üçün ən əlverişlidir. ABŞ dünyanın hər yerindən kapital cəlb edir və onu yüksək texnologiyaların yaradılmasına, eləcə də yeni texnoloji prinsiplərin kütləvi inkişafına sərmayə qoyur və bununla da dünyada infrastruktur liderliyini möhkəmləndirir. Eyni zamanda, bu fəaliyyət növləri ilə müqayisədə primitiv olan istehsal ABŞ-dan kənara çıxarılır.

Risk (vençur) sahibkarlığı ABŞ iqtisadiyyatında geniş vüsət almışdır. Risklərin maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: vəsaitlər geri qaytarılmayan, faizsiz əsaslarla verilir. Riskli firmanın sərəncamına ötürülən resurslar firma ilə maliyyə institutu arasında bağlanmış müqavilənin bütün müddəti ərzində geri götürülə bilməz.

ABŞ-ın yüksək inkişaf etmiş maliyyə sistemi var. Əksər maliyyə institutları özəldir. Dövlət az sayda ixtisaslaşmış kredit təşkilatlarına malikdir, onların funksiyası kredit sisteminin sabitliyini qorumaq və kənd təsərrüfatının və mənzil tikintisinin kreditləşdirilməsi sahəsində şəxsi biznesi əlavə etməkdir. Maliyyə sektoruna nəzarəti ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi (FRS - Federal Ehtiyat Sistemi) və FED - mərkəzi bankın funksiyalarını yerinə yetirmək və kommertiya bank sistemi üzərində mərkəzləşdirilmiş nəzarəti həyata keçirmək üçün yaradılmış müstəqil maliyyə orqanı tərəfindən həyata keçirilir. ABŞ-ın pul siyasəti dünya valyuta-maliyyə sistemində əsas ehtiyat və hesablaşma aləti olaraq qalan dolların beynəlxalq roluna əsaslanır. Digər ölkələrin mərkəzi banklarının valyuta

ehtiyatlarının 61-70%-ni dollar təşkil edir; dünya ticarətində hesablaşmaların yarısından çoxu dollarla həyata keçirilir, dollar dünya bazarında bir çox mühüm malların dəyərinin ölçüsü kimi çıxış edir; Beynəlxalq bank kreditlərinin 3/4-i dollarla istehsal olunur. Qloballaşma şəraitində dolların ucuzlaşması həm ABŞ, həm də dünyanın digər ölkələri üçün dərin nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu gün dolların arxasında sözün ənənəvi mənasında milli sərvət deyil, ABŞ-da daim yaradılan yeni texnoloji prinsiplər dayanır. Bu prinsiplər təkcə satıla bilən əmtəə kimi dəyər daşımır, onların əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar digər ölkələrin iqtisadiyyatını Amerikanın iqtisadiyyatına bağlayır, onları maliyyə deyil, fundamental texnoloji səviyyədən asılı vəziyyətə salır.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ RAYONLARIMIZIN VƏ SAHƏLƏRİMİZİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASI ZAMANI DAVAMLİ İNKİŞAFIN MƏQSƏDLƏRİNƏ OLAN İNVESTİSİYA EHTİYAQLARININ TƏHLİLİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏLƏRİN TƏTBİQİ İMKANLARI

3.1. Azərbaycanca daha çox investisiya cəlb edən davamlı inkişaf məqsədlərinin azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiqi

Vətəndaşların bu yaxınlarda işğaldan azad edilmiş ərazilərə geniş miqyasda köçürülməsi, onların eyni vaxtda iqtisadi fəaliyyətə yenidən inteqrasiyası Azərbaycanın 2030-cu il Strategiyasında əksini tapmış beş milli prioritetindən biridir. Azərbaycan ən həssas qrupların - bir milyon məcburi köçkünün (məcburi köçkün) və qaçqınların ehtiyaclarına xüsusi diqqət yetirməklə, ağıllı şəhərlərə və ağıllı kəndlərə çevirmək üçün bütün resursları səfərbər etmək niyyətindədir.

Prioritet istiqamətlər

Artıq Zəngilan rayonunda ilk ağıllı kənd in tikintisi layihəsinin icrasına başlanılıb. O, beş komponent əsasında aparılacaq: mənzil, istehsal, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı və alternativ enerji. BMT-nin proqnozlarına görə, 2030-cu ilə qədər Azərbaycan əhalisinin sayı 600 min nəfər artacaqdır. Böyük iqtisadi və sosial layihələrə əsaslanan mütərəqqi şəhərsalma siyasəti müharibədən əziyyət çəkən regionda vəziyyəti yaxşılaşdıracaq. Münaqişədən sonrakı yenidənqurma mürəkkəb, əmək tutumlu və kapital tutumlu proses olduğundan Azərbaycan hakimiyyəti bu prosesə effektiv idarəetmə sistemi qurmaqla başlayıb. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün əsas dövlət strukturlarının işini sinxronlaşdırmaq üçün əlaqələndirmə qərargahı yaradılıbdır. Qərargaha Qarabağın inkişaf strategiyasını hazırlamaq tapşırılıb. Azərbaycan mədəniyyətinin beşiyi adlandırılan Şuşaya Azərbaycan Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi təyin edilib. Yeni yaradılan Qarabağın Dirçəliş Fondu Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulmasına maliyyə dəstəyi verəcək.

Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi Agentliyi Ermənistan tərəfinin verməkdən imtina etdiyi mina sahələrinin xəritələrinin olmamasına baxmayaraq işə başlayıb (İsrafilov H.A. 2010).

Böyük neft ehtiyatlarına malik Azərbaycan Qarabağı yaşıl enerji zonası elan edib. Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının dördü biri, yəni ildə təxminən 2,56 milyard kubmetr su Qarabağda formalaşır. Rayonun Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Xəkəri və digər kiçik çaylar kimi əsas su arteriyaları böyük hidroenergetika potensialına malikdir. Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 MVt, külək enerjisi potensialı isə 300-500 MVt qiymətləndirilir. İranla birgə tikilən Xudafərin SES və Qız Qalası SES-in ümumi gücü 280 MVt, Kəlbəcər və Laçın rayonlarındakı SES-lərin gücü isə 120 MVt olacaq ki, bu da regiona yaşıl enerji dən arxalanmağa imkan verəcək.

Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunda 3093 min m³, Şuşada isə sutkada 412 m³ termal su ehtiyatları yaşıl energetikanın inkişafı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Burada əsas məsələ təkcə yaşıl mənbələrdən enerji əldə etmək deyil, həm də enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakı üçün ən səmərəli və ağıllı sistemlərdən istifadə etməkdir. Hökumətin Azərbaycanın yaşıl zona elan etdiyi Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsinə diqqət yetirməsi ölkənin global iqlim dəyişikliyi çağırışına ən tutarlı cavabıdır (İsrafilov H.A. 2010).

Azərbaycan rəhbərliyinin Qarabağ bölgəsini bərpa etmək planlarının mərkəzində onun bərpa olunan mənbələrdən (RES) enerji istehsalı mərkəzinə çevrilməsi dayanır. Belə ki, yerli təbiət su ehtiyatları ilə zəngindir ki, bu da su elektrik stansiyalarından aktiv istifadəyə təkan verir. Bu gün ölkədə mövcud, lakin qəzalı vəziyyətdə olan SES-lər yenidən qurulur, yenilənir, Qarabağda su elektrik stansiyalarının sayını artırmaq niyyətindədir.

Meşələrin bərpası

İşğal zamanı kütləvi qırılmalar nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174 min hektara qədər azaldılıb (işğaldan əvvəl Qarabağın meşə fondu 228 min hektar idi). Artıq Azərbaycanda meşələrin, o cümlədən Qaragel və Bəsitçay dövlət qoruqlarının, eləcə də Qubadlı, Arazboyu, Daşaltı və Laçın dövlət qoruqlarının

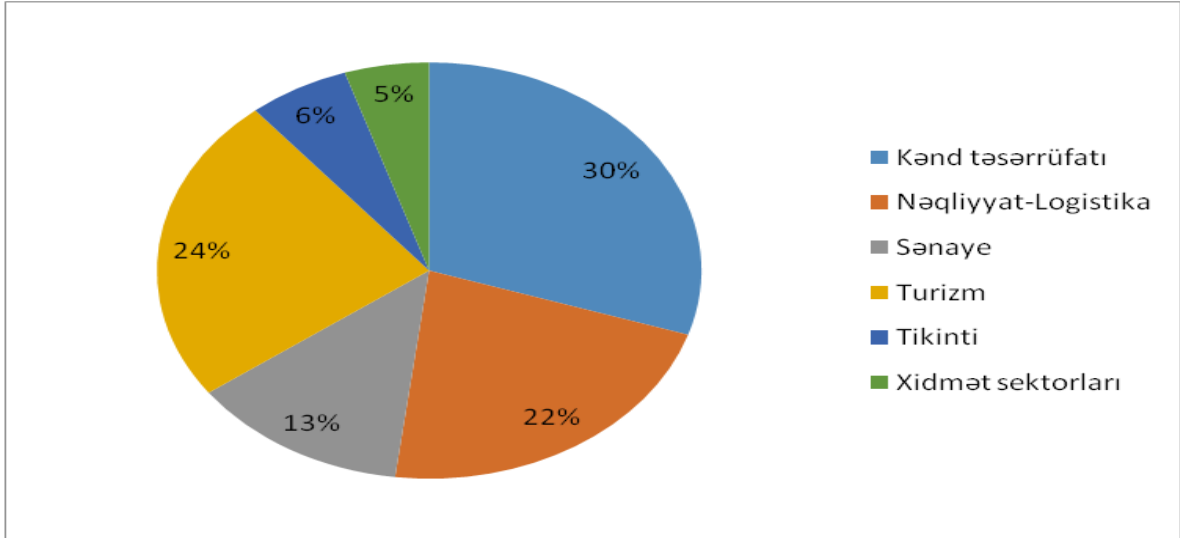
bərpası işləri aparılır. Meşələr ölkədə iqlim dəyişikliyinə, səhrələşmənin, biomüxtəlifliyin deqradasiyasının və atmosferdəki qazların balanssızlığının azaldılması istiqamətində görülən işlərə əvəzsiz töhfə verəcək. Qarabağın yenidən qurulmasına dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi davamlı iqtisadi artımın əsasını qoyur. Dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator rolunu oynayacaq və qeyri-dövlət investisiyalarına zəmin yaradacaq. Artıq Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, Pakistan və İsraildən Qarabağın bərpasına yönəlmiş sərmayə axını başlayıb. Qarabağda mədənçixarma, metallurgiya, qida emalı, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı, yaşıl energetika sahələrinin inkişafı üçün böyük potensial var.

Qarabağ münaqişəsinin həlli regional iqtisadi-ticarət əlaqələrinin canlanmasına, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin güclənməsinə yol açır. Regionda, eləcə də Cənubi Qafqaz ölkələrində iqtisadi fəallığın artması Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün tərəflərin maraqlarına xidmət edir. Naxçıvan dəhlizində regional layihələr bir-birini tamamlayacaq. Naxçıvan dəhlizi dənizə çıxışı olmayan muxtariyyətin təcrid olunmasına son qoyacaq, eyni zamanda Asiya ilə Avropa arasında daha sıx əlaqəni təmin edəcək. Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir. Azərbaycan da tolerantlıq və multikulturalizm nümunəsi olaraq son müharibə və işğalın dağıdıcı təsirlərindən sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsinin bərpası planlarını açıqlayıb.

Ümumiyyətlə Qarabağ regionunda təhlükəsizlik təmin olunduqdan sonra bu ərazilərdə hansı təsərrüfat sahələrinin daha yaxşı inkişafı ilə bağlı 130 nəfər arasında sorğu keçirmişəm. Sorğuda iştirak edənlərin 91 faizi ali təhsil almış 22-40 yaş aralığında olan şəxslərdir. Sorğunun məqsədi müxtəlif fikirlər almaq və həmin fikirləri qrafik formatında əsaslandırmaqdır. Sorğu iştirakçılarının əksəriyyəti Qarabağda sosial-iqtisadi vəziyyət normal olduğu halda həmin ərazilərdə yaşamağa hazır olduqlarını bildirdilər. Sorğu əsasında aşağıdakı nəticələr alınmışdır.

Qrafik 1. Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı sahələrin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır ? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.

Mənbə: Sorğular əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının hansı sektorlarını inkişaf etdirmək olar? sualına sorğu iştirakçıları öz fikirlərini bildiriblər. Sorğuya əsasən Qarabağ regionunda həm əkinçiliyin, həm də heyvandarlığın inkişafı üçün şərait vardır. Əlavə olaraq regionda aqrar sahəni inkişaf etdirmək olar. Sorğunu 110 nəfər arasında keçirmişəm.

Beləki sorğu iştirakçılarının fikrincə kənd təsərrüfatının aşağıdakı sahələrini inkişaf etdirmək olar:

Cədvəl 3: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının hansı sektorlarını inkişaf etdirmək olar? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.

Sahə	Faiz göstəricisi
Bostan təsərrüfatı	12
Meyvəçilik təsərrüfatı	16
Meşə təsərrüfatı	10
Heyvandarlıq təsərrüfatı	25
Suvarma əkinçiliyi	19
Texniki əhəmiyyətli bitkilərin təsərrüfatı	18

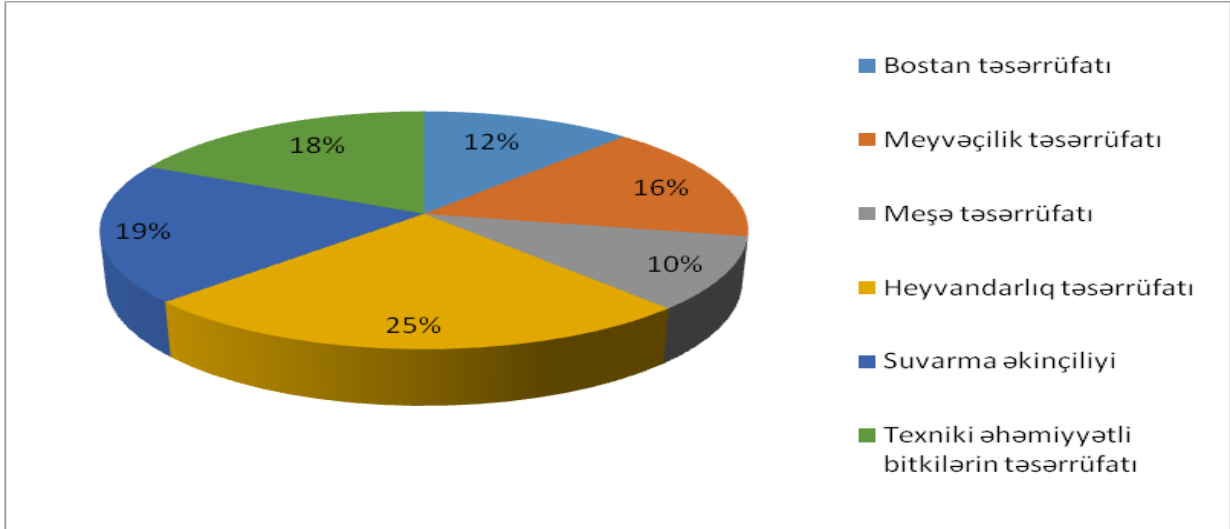
Mənbə: Sorğular əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının hansı sektorlarını inkişaf etdirmək olar? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları heyvandarlıq üzrə 25%(27 nəfər); suvarma əkinçiyi üzrə 19%(21 nəfər) ; meşə təsərrüfatı üzrə

10%(11 nəfər); meyvəçilik təsərrüfatı üzrə 16%(17 nəfər); texniki əhəmiyyətli bitkilərin təsərrüfatı (taxıl,pambıq,tütün)- 18%(20 nəfər); bostançılıq təsərrüfatı üzrə 12%(14 nəfər) olmuşdur.

Sorğu nəticələri aşağıda qrafik formatında göstərilmişdir.

Qrafik 2. Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır ? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.

Mənbə: Sorğular əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd etdiyimiz kimi, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə müxtəlif sənaye sahələrinin qurulması və müxtəlif biznes subyektlərinin fəaliyyətə keçməsi üçün əlverişli şərait vardır. Sorğu iştirakçılarının fikrinə görə regionda sənayesinin həm hasilat həm də emal sahələri üzrə müxtəlif sektorlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Sorğu iştirakçılarının qeydlərinə uyğun olaraq regionda qida sənayesini, maşınqayırma, kimya sənayesini inkişaf etdirmək mümkündür. Qeyd olunan sahələrin inkişafı ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun artmasına gətirib çıxaracağını söyləmişlərdir.

Qeyd olunan sənaye sahələrini daha yaxşı inkişaf etdirmək üçün regiondakı təbii resurslardan səmərəli və düzgün istifadə etmək lazımdır.

3.2. Xarici təcrübələrdə daha çox istifadə olunan və inkişaf etdirilən davamlı inkişaf məqsədlərinin Qarabağın inkişafında tətbiqi

Qarabağın bərpası və inkişafına beynəlxalq diqqəti cəlb edən ilk tədbir həm yerli iştirakçılar, həm də xarici qonaqlar tərəfindən hərarətlə qarşılıb. İlk Qarabağın Yenidənqurulması sərgisində Macarıstan, Gürcüstan, Almaniya, İsrail və Türkiyənin milli pavilyonları iştirak edib. Milli pavilyonlar öz ölkələrinin Ticarət və Sənaye Palataları ilə birgə təşkil olunur. İştirakçılar arasında Azərbaycanın bir çox dövlət qurumları və özəl şirkətləri var idi Xəzər Tədbirinin təşkilatçıları ilə Qarabağın Dirçəliş Fondu arasında anlaşma memorandumunun imzalanması da vacibdir. Memoranduma əsasən, Karaçaq qurun sərgisində iştirak edən şirkətlərin qeydiyyat haqqının bir hissəsi Qarabağı Canlandırma Fonduna daxil olacaq.

Qarabağın yenidən qurulması üçün Azərbaycanda yaradılmış biznes mühiti və investisiya imkanları, Açıq ərazilərin iqtisadiyyatı, investisiya və turizm imkanları kimi mövzularda təqdimatlar və tədbirlər nəzərdə tutulub. Qarabağda həyata keçirilməsi üçün təklif olunan layihələr, Made in Karabak ticarət markasının təqdimatı; Bərpa olunan enerji potensialı – azad edilmiş ərazilərdə yaşıl enerjinin inkişafı, regionun müharibədən sonrakı bərpası və s.dir.

Sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinə, ərazilərin kompleks inkişafının əsas istiqamətlərinə əsaslanaraq və hədəf göstəricilərə nail olmaq zərurəti nəzərə alınmaqla, 3 ildən 6 ilədək müddətə kompleks proqram hazırlanır. Yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün kompleks proqram hazırlanır və formalaşdırılır (<https://president.az/az/articles/view/44886>).

- bələdiyyənin sosial-iqtisadi inkişafı məsələləri üzrə dövlət hakimiyyətinin icra orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə;
- dövlət hakimiyyətinin icra orqanları tərəfindən həyata keçirilən proqram layihələrində iştirak, əgər bu proqram layihələri bələdiyyənin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərinin həllinə yönəldilmişdirsə.

Sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında bölmədə bələdiyyə və onun təbii, sənaye, maliyyə və əmək potensialı, əsas sosial-iqtisadi problemləri və bələdiyyənin rəqabət üstünlükləri haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradılmalıdır:

Sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili.

Əvvəlki dövr üçün (ən azı üç il) bələdiyyənin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki dəyişikliklərin təhlili aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmalıdır (<https://president.az/az/articles/view/44886>):

- 1) demografik vəziyyət (məhsuldarlıq, ölüm, gözlənilən ömür, əhalinin sağlamlıq vəziyyəti, miqrasiya hərəkəti);
- 2) sosial sahə (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, məşğulluq, cinayət səviyyəsi və s.);
- 3) əhalinin həyat səviyyəsi (adambaşına düşən orta gəlir, əmək haqqı, yaşayış minimumu və istehlak səbəti);
- 4) iqtisadiyyatın sahə strukturu (əsas sahə qrupları və əsas təsərrüfat subyektləri kontekstində istehsal: sənaye, kənd təsərrüfatı və s.);
- 5) ticarət və istehlak bazarı (pullu xidmətlər, xidmət sektoru və ictimai iaşə və s.);
- 6) mənzil, mənzil tikintisi və mənzil-kommunal təsərrüfatı;
- 7) istehsala, xidmətlərə və infrastruktura investisiyalar;
- 8) rayonlararası əməkdaşlıq və regionlararası əlaqələr;
- 9) büdcə və büdcələrarası münasibətlər, vergilər və müəssisələrin maliyyəsi;
- 10) bələdiyyə mülkiyyətindən istifadə;
- 11) ictimai və ekoloji təhlükəsizlik.

Cədvəl 4: Kompleks proqramın mərhələləri

1.	İnteqrasiya edilmiş Proqramın adı	
2.	Kompleks Proqramın hazırlanması üçün əsas	
3.	İnteqrasiya edilmiş Proqramın məsul icraçısı	
4.	İnteqrasiya edilmiş Proqramın birgə icraçıları	
5.	Kompleks Proqramın məqsədi və vəzifələri	
6.	Kompleks Proqramın məqsədli göstəriciləri	

7.	Kompleks Proqramın həyata keçirilməsi şərtləri	
8.	Kompleks Proqramın icrası üçün nəzərdə tutulan vəsaitin il üzrə maksimum məbləği	
9.	Kompleks Proqramın icrasının gözlənilən nəticələri	

Mənbə: Həsənli A.İ. İqtisadiyyatın sosial - iqtisadi perspektivdə mövcud vəziyyəti.

Son 3-5 il ərzində mövcud vəziyyətin təhlili konkret sənayedə üstünlükləri və çatışmazlıqları, onun inkişaf dinamikasını aydın şəkildə üzə çıxaracaqdır. Sosial-iqtisadi vəziyyətin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kompleks proqramın icrası sahələrinin cari (faktiki) vəziyyətinin təhlilinə bu sahələrdə bələdiyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin təsviri, bələdiyyələrin inkişaf potensialının müəyyən edilməsi daxil edilməlidir.

SWOT təhlili sosial-iqtisadi inkişafının strateji məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud vəziyyətin SWOT təhlili aşağıdakıları müəyyən etməyə yönəldilməlidir:

- şəhər rayonunun inkişafına töhfə verən üstünlüklər (güclü tərəflər);
- bələdiyyə rayonunun və ya şəhər rayonunun inkişafına mane olan və mənfi təsir göstərən çatışmazlıqlar (zəif tərəflər);
- bələdiyyə rayonunun və ya şəhər rayonunun inkişafına müsbət təsir göstərən imkanlar;
- bələdiyyə rayonunun və ya şəhər rayonunun inkişafına mənfi təsir göstərən təhlükələr.

SWOT təhlili nəticəsində müəyyən bir fəaliyyət sahəsinin inkişafına təsir edən ən əhəmiyyətli amillər müəyyən edilir. Bütün amillər müəyyən bir fəaliyyət sahəsi üçün əhəmiyyət meyarlarına uyğun olaraq qiymətləndirilir. SWOT təhlili əsasında şəhər rayonunda vəziyyətə mənfi təsir göstərən problemlərin siyahısı müəyyən edilir.

Sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlilini bələdiyyənin inkişafı üçün əsas problemlərin və təhlükələrin, habelə nəzərə alınmalı olan digər bələdiyyələrə nisbətən müəyyən edilmiş rəqabət üstünlüklərinin təsviri ilə başa çatdırmaq tövsiyə olunur. Kompleks Proqramın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilərkən və əsas

tədbirlər onların aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Təhlildə əhalinin rifahının yüksəldilməsi, onun məşğulluğunun təmin edilməsi, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün əsas resurs olan iqtisadiyyatın real (bazar) sektorunun problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəyyən edilmiş əsas problemlərin kəmiyyətcə səciyyələndirilməsi üçün ən vacib resurslarla - maliyyə, istehsal, əmək, xammal və yanacaq-energetika ilə biznesin təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Mövcud əmək ehtiyatlarının keyfiyyətcə qiymətləndirilməsində işçilərin ixtisas səviyyəsini və onun əmək haqqı səviyyəsinə uyğunluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Problem mövcud vəziyyətin niyə qəbul edilməz olduğunu və nəyin dəyişdirilməli olduğunu maraqlı tərəflərə çatdırmaq imkanı ilə əlçatan bir dildə təqdim edilməlidir.

Problem çox ümumi və ya çox qlobal olmamalıdır, problemin ifadəsi qısa və yığcam şəkildə təqdim edilməlidir; Problemlərin dəqiq tərifləri vacibdir, çünki onlar məqsədləri təyin etmək və onlara nail olmaq üçün ən uyğun tədbirləri seçmək üçün istifadə olunur. Problemlərin düzgün formalaşdırılması və onların yaranmasının əsas səbəblərinin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin ağlabatan seçilməsi onların həlli üçün zəruri olan məqsədlərə nail olmağı təmin edəcəkdir. Problemlərin siyahısı müəyyən edildikdən sonra onların yaranma səbəblərini müəyyən etmək və əsaslandırmaq, habelə Kompleks Proqram tərəfindən həll ediləcək əsas problemi müəyyən etmək lazımdır.

İdarəetmənin mövcud forma və üsullarının qiymətləndirilməsi əvvəlki bölmədə müəyyən edilmiş əsas problemlərin xüsusiyyətləri ilə müqayisə edilməlidir. Bölmədə Kompleks Proqramın əsas məqsədinə nail olmağa yönəlmiş əsas məqsəd və vəzifələrin müfəssəl formalaşdırılması təmin edilməlidir. Kompleks Proqramın məqsəd və vəzifələri mürəkkəbliyindən asılı olaraq qısa və ortamüddətli perspektivə yönəldilə bilər. Kompleks Proqramın məqsədi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir. (<https://corp.ady.az/media/xeberler/isgaldan-azad-olunmus-erazilerde-demir-yolu-infrastrukturu-yeniden-qurulur>):

- şəxsiyyət (məqsədlər yuxarı səviyyənin strateji sənədlərində müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olmalıdır);
- reallıq (məqsədlər real olmalıdır);
- spesifiklik (məqsəd İnteqrasiya edilmiş Proqramın məsul icraçısının və birgə icraçılarının səlahiyyətlərinə uyğun olmalıdır);
- əldə olunma qabiliyyəti (Hərtərəfli Proqramın icrası dövründə məqsədə çatmaq mümkün olmalıdır);
- ölçülə bilənlik (məqsəd nailiyyəti yoxlanıla bilər).

Rəsmi məlumatlara görə, burada 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 927 kitabxana, 808 mədəniyyət evi, 86 musiqi və incəsənət məktəbi, 100 mindən çox sərgisi olan 22 muzey, dörd rəsm qalereyası, dörd teatr və iki konsert salonu var (<https://corp.ady.az/media/xeberler/maraqlanan-tenzimlənən-regionlarda-dəmiryolu-infrastrukturunun-yenidən-qurulması>).

Cəbrayıl, Zəngilan, Füzuli, Qubadlı və Şuşa da daxil olmaqla 300-dən çox sakin onların azadlığa buraxılması nəticəsində dəymiş ziyanı ətraflı hesablamağa başlayıb (<https://www.mdu.edu.az/index.php/az/1307>) -Rezhionlar -n-sosial-iqtisadi-inki-af-prozhram-azad edilmiş-razil-rd-d-reala-adzazh - 2021-ci il regionunun sosial-iqtisadi inkişafı (yalnız inkişaf).

Azərbaycan hökuməti azad edilmiş ölkələrin reabilitasiyası üçün Böyük Qayıdış kampaniyasına başlayıb. Bu ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üçün dövlət büdcəsindən 1,3 milyard dollar ayrılıb, Fəridə yeni avtomobil yolunun və hava limanının tikintisinin təməl daşı qoyulub. Tata rayonunun Talış və Suqovşan kəndlərində yeni yolların çəkilişinə başlanılıb. Bu il Qarabağ bölgəsinin müxtəlif yerlərində iqtisadi və mədəni tədbirlərin keçirilməsi təklif olunur.

Ölkənin hakimiyyət orqanları müharibədən zərər çəkmiş bölgənin bərpası üçün həm milli, həm də xarici sərmayələrə meyl edir. Hökumət regionun yenidən qurulmasına birbaşa xarici sərmayələri cəlb etmək üçün hüquqi prosedurları sadələşdirməyə, qanunvericiliyə dəyişiklik etməyə və sifarişli tikinti materiallarının baza qiymətlərini yeniləməyə çalışır. Tikinti tenderlərində baza

qiymətinin podratçı təşkilat tərəfindən təklif olunduğu Türkiyə modelinin tətbiq ediləcəyi bildirilir.

Artıq bir neçə ölkə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına dəstək verməkdə maraqlı olduğunu bildirib. Türkiyə şirkətləri Füzuli-Şuşa yeni avtomobil yolunu tikir. Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin aparıcı texnoparkı GOSB ilə Qarabağ bölgəsində birgə yüksək texnologiyalar parkının yaradılmasına dair anlaşma memorandumunu imzalayıb.

Türkiyənin dövlət bankı olan Ziraat Bank Azərbaycanın Şuşa şəhərində filial açmaq niyyətindədir.

Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər artmalıdır ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu ildən 2,1% artım gözlənilir, sonra isə göstərici sabitləşməlidir.

Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi çox yaxşı geri qayıtma potensialı olan layihələrin - kənd təsərrüfatı, turizm, mədənçixarma, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik yükdaşımaçılığının həyata keçirilməsinə başlanılacaq. Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyəti tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, önəmlisi odur ki, bütün bu layihələr, təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də bu il nəzəri olaraq, biz onun həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində, həm də ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, cari il üçün hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması; su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsi.

Xatırladaq ki, bir müddət əvvəl İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində yerləşən və 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq bu yolda ilk addımı atıb. Memorandum Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur (Kınık H. 2021).

80 milyon əhalisi olan İrandan, eləcə də Naxçıvan vasitəsilə 83 milyonluq Türkiyə bazarına məhsul çıxarmaq imkanını nəzərə alsaq, potensial investorlar üçün Qarabağ bölgəsi çox cəlbedici ola bilər.

Bundan əlavə, sonrakı illərdə hərbi münaqişələr yaşayan ölkələr beynəlxalq və xarici maliyyə təşkilatlarından kreditlər verməyə kifayət qədər hazırdırlar. Yenidənqurma proqramında iştirak etmək niyyətində olan Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon ABŞ dolları məbləğində kredit xətti açan Macarıstanın EximBank-ı son nümunədir. Bundan başqa, Macarıstan minalardan təmizləmə işləri üçün 25 min avro qrant da təklif edib. Böyük Britaniya da analoji yardım göstərməyə hazırdır. Türkiyə, Rusiya, İran və digər dost ölkələr Qarabağdakı layihələrdə iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər.

Bir sözlə, Qarabağ müharibəsində qələbənin qeyd olunmasından cəmi 19 ay keçir və hətta Azərbaycanın özündə də Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərlə bağlı Strateji Fəaliyyət Planı hazırlanır və artıq biznes təklifləri də daxil olur. Vahid konsepsiya hazırlandıqdan və prioritet layihələrin konkret siyahısı müəyyən edildikdən sonra investisiya təşəbbüslərinin əhatə dairəsi genişləndiriləcəkdir.

3.3. Beynəlxalq təcrübələrdə xarici və yerli investorların diqqətini cəlb etmək üçün istifadə olunan investisiya metodlarının işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə tətbiqinin üstün və mənfi cəhətlərinin təhlili

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bir il əvvəl işğaldan azad edilmiş Xocavənd rayonuna, xüsusən də Hadrut rayonuna səfəri zamanı bu bölgədə turizm infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün xarici investorları dəvət etdi. Dövlət başçısı bundan əvvəl də xarici sahibkarları Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə sərmayə qoymağa çağırıb. Azərbaycan Vətən Müharibəsində qələbə çalandan dərhal sonra xarici investorlar özləri Qarabağ bölgəsinə maraq göstərməyə başladılar. Belə ki, bir sıra yüksək vəzifəli məmurlar və qonşu ölkələrdən, Azərbaycanın AI-dəki tərəfdaşlarından, yaxud Asiyanın iqtisadi nəhənglərindən

olan iri şirkətlərin prezidentləri işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında maraqlı olduqlarını bildirişlər (<http://president.az/>).

Azərbaycanda yaşlı nəsil bu bölgəni görmək imkanından məhrum olan övladlarına həmişə Qarabağın gözəlliyindən danışır. İndi öz qanuni ərazilərini bərpa edən Azərbaycan öz yer cənnətini bütün dünyaya açmaq niyyətindədir. Vaxtilə Azərbaycanın turizm və mədəniyyət mərkəzi olan Qarabağ turist rolunu yenidən canlandıracaq. Bölgənin ekoturizm üçün böyük potensialı var - çaylar, dağlar, meşələr və təmiz hava dünyanın hər yerindən gələn qonaqları cəlb edəcək.

Bu gün Azərbaycan turizm infrastrukturunun çatışmazlığı problemi ilə üz-üzədir, lakin həm yerli, həm də xarici şirkətlər artıq regionda turizmi bərpa etmək - mehmanxanaların, restoranların və digər zəruri obyektlərin yaradılması planlarını hazırlayırlar və heç bir şübhə yoxdur ki, bir müddət sonra Şəbəkənin filialları isə Qarabağın məşhur otel və restoranlarında fəaliyyət göstərəcəkdir. (Musayev A. 2021).

Beləliklə, Qarabağda xarici investora bizneslə məşğul olmaq üçün imkanlar yaradılır, güzəştlər verilir. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizi ilə bölgənin mühüm coğrafi mövqeyi də Qarabağdakı xarici investorların öz məhsullarını dünya bazarlarına çıxarmasını asanlaşdıracaq və şirkətlərin logistik xərclərini azaldacaq.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, investora üçün hər tərəfdən cəlbedici olan Qarabağ bölgəsinin tezliklə xarici kapitalın cəmləşdiyi məkana və nəticədə Azərbaycanın ən mühüm investisiya mərkəzinə çevriləcəyi gözlənilir.

Regionda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olacaq yerli və xarici investorların qarşılaşma ehtimalı olan mənfi və müsbət faktorların qruplaşdırmaq üçün PESTLE analizini tətbiq edək.

PESTLE analiz: P-political, E-economy, S- social, T- technology, L-legal, E-ecology.

Cədvəl 5: Regionda fəaliyyət göstərəcək olan sahibkarların qarşılaşma ehtimalı olan mənfi və müsbət faktorlar

Müsbət üstünlüklər	Mənfi üstünlüklər
Political	

Türkiyə, İran və Gürcüstan ilə bağlanmalı olan çox saylı ticarət müqavilələrinin olması ehtimalı.	Regionda ermənilərin hələdə yaşamasına verilən icazələr. Ermənistanla atəşkəs pozuntlarının baş verməsi ehtimalı.
Economy	
Yerli və xarici investorlar üçün region təbii sərvətlərinin əlverişli olması. Bu regiondan keçməsi ehtimalı olan yeni ləqliyyat-logistika dəhlizlərinin olması.	Regionda olan təbii sərvətlərin ermənilər tərəfindən düzgün olmuyan səmərəli və qənaitsiz istifadəsi.
Social	
Regionda yaşayacaq olan əhalinin layiqli yaşamını təmin etmək və yeni xidmət sahələrinin tikilməsi.	Regionun Ermənistanla yaxınlığı həmin ərazilərdə təhlükəli yaşam şəraitinin olmasına gətirib çıxarma ehtimalı.
Technology	
Regionun bərpasında ağıllı kənd və şəhər layihələrinin tikintisi, muasir və yeni texnologiyaların inkişafına gətirib çıxaracaqdır.	Bu günə kimi bu regionda texnologiyanın inkişaf etməməsi.
Legal	
Yeni sahibkarlar üçün ilk başlarda vergi güzəştlərinin edilməsi ehtimalı.	Regiondan bu günə kimi hər hansı bir məhkəmə və hüquqi formatın olmaması.
Ecology	
Regionda su kanallarının və anbarların olması. Regionun əlverişli iqlim şəraitinin olması.	Su anbarlarının və kanalların ermənilər tərəfindən çirkəldirilməsi.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib.

PESTLE analizindən belə nəticəyə gəlmək olarki, bu regionda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olacaq ivestorların qarşılaşma ehtimalı ən çox siyasi və sosial risklər olacaqdır. Bu analizin məqsədi odurki mənfi faktorları tapmaq və bu faktorları minimuma endirmək və aradan qaldırmaqdır. Müsbət faktorları dahada genişləndirərək ölkə iqtisadiyyatının inkişafını artırmaq olar.

Şuşanın Azərbaycan mədəniyyətinin və musiqisinin beşiyi adlandırılması ona bütün Qafqazda yaradıcılıq cərəyanları yaratmağa və yaymağa imkan verdi. Elə buna görə də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtlarından biri elan edilib və

şəhərin 2022-ci ildə türk dünyasının, yaxın gələcəkdə isə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı olacağı gözlənilir (Musayev A. 2021).

Standard & Poor (S&P) bu yaxınlarda Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və yerli valyutada suveren kredit reytingini BB+/B səviyyəsində təsdiq edərək, proqnozunu mənfi dən stabil ə yüksəldib. Agentlik bu qərarı torpaqların azad edilməsi nəticəsində maliyyə sektorunda və tədiyyə balansında təhlükəsizlik risklərinin azaldılması ilə əsaslandırır. Qarabağın bərpası istiqamətində səylərin çoxşaxəli olduğunu və digər ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, müxtəlif strukturların maliyyə dəstəyinə ümid etmək olar.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) silahlı münaqişələrdən çıxan ölkələrdə iqtisadi artıma nail olmaq və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş proqramlarla, Dünya Bankı isə infrastruktur layihələri, təhsil və tibb müəssisələrinin reabilitasiyası ilə məşğuldur. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) nəqliyyat sektoruna, bank sektoruna və kiçik biznesə maliyyə dəstəyi göstərir. Asiya İnkişaf Bankı (AİB) məcburi köçkünlərin öz şəhərlərinə qayıtması, münaqişədən sonrakı bölgələrdə sağlamlıq problemləri və yoxsulluğun azaldılması proqramları üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi xidmət edə bilər.

Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir. Tolerantlıq və multikulturalizm nümunəsi olan Azərbaycan da son müharibə və işğalın dağıdıcı nəticələrindən sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsini bərpa etmək planlarını açıqlayıb.

Lakin 44 günlük İkinci Dünya Müharibəsindən sonra işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılması ilə Ağdam tütüdən və küldən canlanmağa başladı.

Prezident İlham Əliyev 28 may 2021-ci il Respublika Günündə Ağdama səfəri zamanı demişdir: Biz Ağdamda bütün dünyaya örnək olacaq belə bir şəhər salacayıq .

Azad edilmiş ərazilərin tikintisi və yenidən qurulmasının sürəti əsasən onların təmizlənməsinin sürətindən asılıdır. Yerdəki lövhələr mina və mərmi təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edir. Artıq təmizlənmiş ərazilərdə tikinti işləri aparılır. Hazırda rayonun 20-dən çox yaşayış məntəqəsini əhatə edəcək dördzolaqlı Bərdə-Ağdam

avtomobil yolunun tikintisi sürətləndirilir. Ömür yolu Qarabağ ərazisinə yeni nəfəs verəcək, rayonun sürətli iqtisadi dirçəlişinə yol açacaq (Musayev A. 2021).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin tarixi irsi və potensialı nəzərə alınaraq dörd regional mərkəzin yaradılması nəzərdə tutulur. Ağdamda sənaye mərkəzi, Cəbrayılada logistika və ticarət mərkəzi, Şuşada mədəniyyət və turizm mərkəzi, Kəlbəcərdə dağ-mədən və turizm mərkəzi yaradılacaq.

Dövlət başçısı mayın 28-də rayonda gələcək istehsal müəssisələri üçün lazımı infrastrukturun yaradılması məqsədilə Ağdam sənaye parkının təməlini qoyub. Bu, Azərbaycanda beşinci olacaq və İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi tərəfindən yaradılacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Müasir elmi ədəbiyyatda və bir çox metodik materiallarda investisiyaların təhlili məsələləri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, investisiya fəaliyyətinin təhlili bu fəaliyyət növünün ən mürəkkəb və daha az dərəcədə inkişaf etmiş tərəflərini vurğulamışdır. Bunlara, ilk növbədə, aşağıdakılar daxildir: layihələrin prioritetləri əsaslandırılarkən onların rayonun (şəhərin) və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına təsirinin miqyasının nəzərə alınması; müxtəlif investor qrupları üçün layihənin investisiya cəlbediciliyi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi; layihənin innovativlik səviyyəsinin və onun istehsalın əsas elementlərinin modernləşdirilməsinə (dəyişikliyinə) təsirinin qiymətləndirilməsi; investisiya layihələrinin sosial nəticələri və onların layihəni həyata keçirən təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinə və regionun iqtisadiyyatına təsiri; investisiya fəaliyyətinin uçotu, təhlili, nəzarəti, planlaşdırılması və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə metodologiyanın və metodik vasitələrin işlənilib hazırlanması.

Sahibkarlıq məsələlərinə toxunan Silikon Vadisində fəaliyyət göstərən Amerika şirkətlərini misal çəkdi. Sorğunun nəticələrinə görə, özəl şirkətlərin dövlət dəstəyi ilə fəaliyyətə başladığı üzə çıxıb. Robert Laflin həmçinin qeyd etdi ki, şəffaflıqla idarə olunan biznes problemləri tez bir zamanda müəyyən etmək və iqtisadi inkişafı irəli aparmaq üçün vacibdir.

Ölkədə 1,2 milyondan çox yeni, o cümlədən 900 mini daimi iş yeri açılmışdır. 55,6 min yeni müəssisə tikilmişdir. Açılan iş yerlərinin təxminən 80 faizi regionların payına düşür. İqtisadi inkişaf və planlaşdırma zamanı qeyd olunan nailiyyətlərlə yanaşı sənayenin ərazi strukturu da nəzərə alınmalı və təkmilləşdirilməlidir. Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu istisna olmaqla, regionlarda sənaye inkişafının aşağı səviyyədə olması daha çox müəssisələrin uyğun olmayan yerləşməsi ilə bağlıdır. Sənaye müəssisələri səmərəsiz yerləşdiyinə görə onların bir çoxu yerli xammal mənbələrindən və əsas istehlak mərkəzlərindən uzaqda yerləşirdi. Nəticədə nəqliyyat xərcləri böyük həcmdə artır, xammal və istehsal

olunan məhsul itkisi baş verir, artan işçi qüvvəsini istehsal sahələrinə cəlb etmək çətinləşir.

Ölkə davamlı inkişaf konsepsiyasının iqtisadi prioritetlərinin həyata keçirilməsinin başlanğıcıdır. Dünya iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsi dayanıqlı inkişaf üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün ölkələr arasında daha sıx əməkdaşlığı müəyyən edir. Eyni zamanda beynəlxalq iqtisadiyyatda müşahidə olunan proseslər milli iqtisadiyyat üçün mənfi nəticələr verə bilər. 2019-cu ildə Azərbaycanın milli valyutası (manat) iki dəfə devalvasiyaya məruz qalıb ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir edib. Devalvasiya nəticəsində manat dollar qarşısında 2 dəfə ucuzlaşıb.

Müharibə zamanı böyük maddi itkilər oldu. Avropa qitəsində minlərlə şəhər və kənd xarabalığa çevrildi, fabriklər, körpülər, yollar dağıldı, nəqliyyat vasitələrinin əhəmiyyətli hissəsi itirildi. Müharibə xüsusilə kənd təsərrüfatına təsir etdi. Böyük kənd təsərrüfatı torpaqları tərk edildi, mal-qaranın sayı yarıdan çox azaldı. Müharibədən sonrakı ilk illərdə bir sıra ölkələrdə aclıq da müharibənin ağır nəticələrinə əlavə olundu.

Bu tədqiqatda istifadə olunan dəyişənlərin stasionar olduğu səviyyənin vahid kök test nəticələrini göstərir. MMC test nəticələrinə görə, yalnız İşsizlik və Açıqlıq 1-ci fərq səviyyəsində sabitdir. IPS test nəticələrinə görə, bütün dəyişənlər 1-ci fərq səviyyəsində stasionardır. ADF-F və PP-F test nəticələrinə görə, İdarəetmə, Artım və İnvestisiya dəyişənləri birinci səviyyədə, digər dəyişənlər isə 1-ci fərq səviyyəsində stasionardır.

Qiymətləndirmənin nəticələri göstərir ki, bütün sütunlarda idarəetmə dəyişəni həm ANS-ə müsbət, həm də statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsir hətta 1% əhəmiyyətlik səviyyəsindən aşağı da əhəmiyyət kəsb edir. Həm Governancewb, həm də Governanceprs ANS-in müvafiq olaraq 9 və 5 faizini təşkil edir. Bu nəticələr korrelyasiya əmsalları nəzərə alınmaqla ardıcılıdır. Müvafiq olaraq, İƏİT-ə üzv ölkələrin idarəetmə səviyyəsi yüksəldikdə, davamlı inkişaf səviyyəsinə müsbət təsir göstərir və yüksəlir.

Təhlil nəticələrinə görə, iqtisadi artım, ticarət açıqlığı və əhali artımı dəyişənləri II Dünya Müharibəsində iştirak etmiş ölkələrdə davamlı inkişafa müsbət təsir göstərir. Birbaşa xarici investisiyalar davamlı inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərməsə də, işsizlik səviyyəsi mənfi təsir göstərir. Nəticədə İkinci Dünya Müharibəsi ölkələri inkişafın davamlılıq səviyyəsini müəyyən etdilər.

İşğaldan azad olunmuş əraziləri bərpa etmək üçün böyük maliyyə vəsaiti tələb olunur. Qarabağda böyük maliyyə qaynaqları dövlət investisiyaları, böyük, orta və kiçik sahibkarların yatırımları, böyük fondların vəsaitləri.

Mövzuyla bağlı aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

a) Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın işğalından azad edilən ərazilərinin bərpasını sürətləndirmək. Ağıllı şəhər və ağıllı kənd layihələrinin sayını artırmaq. Bu layihələr əsasda xarici investorların diqqətini cəkəcəkdir;

b) Qarabağda külək və günəş elektrik stansiyalarını qurmaq. Bu elektrik stansiyalarının qurulması ciddi investisiya axının olmasına səbəb olacaqdır;

c) Qarabağda turizm sahəsini inkişaf etdirmək. Turizmi inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə bu ərazilərimizdə olan tarixi və memarlıq abidələrini bərpa etmək lazımdır. Qarabağa turist axının olmasa xarici və yerli investorların bu ərazilərdə hotel və restoran şəbəkələrinin tikilməsinə investisiya yatıracaqlarının gözlətidir. Əlavə olaraq bu ərazilərdə müalicə əhəmiyyətli yataqlar və resurslar vardır. Bu yataqlarının və resursların yenidən bərpası tibbi turizmində inkişafına səbəb olacaqdır;

d) Regionun iqlim şəraitinin çox əlverişli olması, kənd təsərrüfatının və heyvandarlığın inkişafına səbəb olacaqdır. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatını son texnologiyalar ilə inkişaf etdirmək lazımdır. Son texnologiyalar ilə inkişaf əkinçilikdən və heyvandarlıqdan əldə olunan məhsulların ixrac olunmasına gətirib çıxaracaqlardır;

e) Qarabağda mədən sənayesini inkişaf etdirmək lazımdır. Burada yetəri qədər sənaye əhəmiyyətli yataqlar vardır, xüsusilə filiz yataqlarının olmasıdır. Kəlbəcərdə olan Zod qızıl yatağında yeni mədənlərin tikintisi daha çox xarici investorlarını diqqətini cəkəcəkdir. Dünya bazarında qızılın qiymətinin

qalxmasıda bu sahəyə olan marağı dahada artıracaqdır. Regionda tikinti materialları üçündə yataqlar vardır;

f) İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarların yatırımlarını görmək isdəyiriksə vergi güzəştləri etmək lazımdır;

g) Milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyanı təmin etmək;

h) Dayanıqlı inkişafının təmin olunması;

i) İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ən müasir infrastrukturun qurulması;

j) Layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlərin daha intensiv şəkildə həyata keçirilməsi;

Yerli və xarici investorlar, xarici təşkilatlar başa düşürlərki Qarabağdakı ərazilərin bərpa etdirilməsi və inkişafı Azərbaycan respublikasının ən öndə gələn hədəflərindən biridir. Yuxarıda qeyd olunan sahələrin inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilməsi Qarabağda iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan və Türkiyə arasında qarşılıqlı dəstək və investisiyaların qorunması haqqında Saziş, 9 fevral 1994-cü il.
2. “Azərbaycan Respublikası ilə Almaniya Federativ Respublikası arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı müdafiəsi haqqında 22 dekabr 1995-ci il tarixli Saziş”.
3. Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadi Gələcəyi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016-cı il.
4. Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 15 yanvar 1992-ci il.
5. İqtisadiyyat nəzəriyyəsi kursu, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində tərcümə olunmuş dərsliklər, Bakı, 2012.
6. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
7. İnvestisiya fondları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 5 yanvar 2000-ci il.
8. Abbasov Ç.A. (2005), Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daxil olma yolları, Bakı, Elm, 178 səh.
9. Əliyev H.H., Adadow S.A. (1998), Azərbaycanın iqtisadiyyatı, Bakı, Elm, 203 səh.
10. Atakişiyev M. (2005), Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf yolunda, Bakı, Qanun, 169 səh.
11. Atakişiyev M., Süleymanov Q. (2004), İnnovasiyaların idarə edilməsi, Bakı, Adiloğlu, 152 səh.
12. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. (2010), Mikro və Makroiqtisadiyyat. Bakı, Azərneşr, 508 səh.
13. Bayramov AI Qlobal Maliyyə Böhranı. Neoliberal İnkişaf Paradiqmasının süqutu, Respublika qəzeti, 15 yanvar 2009-cu il, No 10, səh.5.

14. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2011), “Dövlət İqtisadi Siyasəti”, Bakı, Qanun, 145 səh.
15. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2011), “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları”, Bakı, Hüquq, 374 səh.
16. Əhmədov M.Ə. (2003), “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın yaranması”, Bakı, Elm, 523 səh.
17. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.J. (2002), “Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlət İqtisadi Siyasəti”, Bakı, ADİU, 440 səh.
18. Əliyev F.B. (2003), İntestisiya layihələrinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi, Bakı, ADİU, 77 səh.
19. Əliyev Q. (2008), İntestisiyaların maliyyələşdirilməsi və kreditləşməsi, Bakı, Qanun, 209 səh.
20. Əliyev Ş.T. (2013), Azad İqtisadi Zonalar, Dərslik, Sumqayıt, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 280 səh.
21. Əzizova G.A. (2012), Dövlət İntestisiya və İnnovasiya Siyasəti, Bakı, Şərq, 178 səh.
22. Hacıyev Y., Bayramov A. (2011), Dünya iqtisadiyyatı tarixi, Dərslik, Bakı, 495 səh.
23. Hacıyev Ş.Ə., Bayramov A.İ. (2011), Dünya İqtisadiyyatı Tarixi, Bakı, Elm, 178 səh.
24. Hacızadə E.M. (2006), Sosialləşdirilmiş İqtisadiyyat, Bakı, Elm, 509 səh.
25. Həsənov R.T. (2009), İqtisadi Siyasət: Metodologiya və Təcrübə. Bakı, İqtisad Universiteti, 282 səh.
26. Hüseynov T. (2008), Azərbaycanda investisiyalar, Bakı, Qanun, 356 səh.
27. İsayev S.Z. (2011), İntestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı, Elm, 145 səh.
28. İsrəfilov H.A. (2010), Qloballaşma Kontekstində İstehlakçı Kooperasiyasının Təkmilləşdirilməsi Rəhbərləri, Bakı, Elm, 476 səh.
29. Namazova C. (2014), İntestisiyalar, Bakı, Adiloğlu, 148 səh.

30. Sabiroğlu N. (2006), Qloballaşma və Xarici İnvestisiya, Bakı, Qanun, 396 səh.
31. Sadıqov A. (2008), Beynəlxalq İqtisadi Hüquq, Bakı, Elm, 514 səh.
32. Səfərov R. (2007), Azərbaycanca Yeni Texnologiyaların İstifadəsində İnnovasiyaların Təkmilləşdirilməsi Mexanizmləri, Bakı, Elm, 385 səh.
33. Zeynalov V.Z. (2012), Azərbaycanca İnvestisiya Siyasəti, Bakı, ADİU, 165 səh.

İngilis dilində

1. Korosi C., and Zlinszky J. (2014), Origins of the SDGs & Reflections on Negotiation Outcomes to date. Balaton Group meeting materials. 188 p.
2. Lukes PL et al. Integrating Biodiversity and Ecosystem Services in the Post-2015 Development Agenda: Focus Structure, Target Areas and Implementation Mechanisms. Sustainability 2014, (6): 193-216. DOI: 10.3390/su6010193. I want to fuck a woman's pussy.
3. Major striker K.V. Oceans: Resource Utilization and Pollution. Proceedings from the First B.I.O. International Conference. Biopolitics - Bioenvironment. 1991, Vol. 3, Athens, pp. 243-247.
4. Nelson G. et al. (2006), Anthropogenic Drivers of Ecosystem Change: An Overview. Ecology and Society II (2): 29. URL: <http://www.ecologyandsociety.org/vol11/iss2/art29/>.
5. Nilsson M. et al. (2013), Towards an Integrated Framework for the SDGs: Ultimate and Enabling Goals for the Energy Case. Sustainability 5(10):4124–4151. DOI: 10.3390/su5104124. I want to fuck a woman's pussy.
6. Raworth K. (2012), Safe Space and Justice for Humanity: Can We Live in a Doughnut. Oxfam Discussion Paper, February.
7. Rockstrom J. et al. Safe Workspace for Humanity. Nature 461: 2009, p.472-475.
8. Stehfest E., Vuuren D. P., Kram T., Bouwman L. (Eds.) (2014), “Integrated Assessment of Global Environmental Change with FIGURE 3.0. Model

Specification and Policy Applications. The Hague: PBL Netherlands Environmental Assessment Institute”. 258 p.

9. United Nations. (2014), Millennium Development Goals Report. New York: United Nations. 299 p.

Türk dilinde

1. Alpar K., Tuba M. (1993), Ogun Dış Ticaret Ansiklopedik Sözlük, Ankara, Turhan Yayınevi, 189 s.

2. Alpar K., Tuba M. Ogun (1985), Dünya Ekonomisi ve Uluslararası Ekonomik Kurumlar: Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bir Değerlendirme, Ankara, Türkiye Ekonomi Enstitüsü Yayınları, 278 s.

3. Reçel A.K. Ulusal Şirketler ve Ekonomik Kalkınma, Ankara, Ankara Üniversitesi İ.T.I.A. Baskı 1978, No. 124, 128 s.

4. Tiryakioğlu B. (2001), Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Ekonomik İstikrar, Büyüme ve Yabancı Sermayeye İlişkin Uluslararası Kurallar, Ankara, TCMB Yayınları, 178 s.

Rus dilinde

1. Землянский К.А. (2016), Структура образа героя в годы Великой Отечественной войны (на ростовских материалах). В. - заметил Землянский. Новости вузов, Поволжья, Гуманитарных наук. Пенза, 110 стр.

2. Землянский К.А. «Патриотизм русского народа был внутренней мотивацией». В. – заметил Землянский. Военно-исторический журнал. М., 2017, № 2. С. 71-7.

3. Землянский К.А. «Патриотизм русского народа был внутренней мотивацией». В. – заметил Землянский. Военно-исторический журнал, М., 2017, №1. 2, стр. 71-77

4. Землянский К.А. Образы героического прошлого России через пропаганду военных лет (по документам Ростовской области). В. – заметил Землянский. Вестник Южно-Уральского гос. университет Серия Социальные и гуманитарные науки . Челябинск, 2016. Вып. 3. С. 108-112.

5. Землянский К.А. Образы героического прошлого России через пропаганду военных лет (по документам Ростовской области). В. – заметил Землянский. Вестник Южно-Уральского гос. ун-та, Серия «Социальные и гуманитарные науки», Челябинск, 2016, Вып. 16, нет. 3, с. 108-1

6. Землянский К.А. Движение устной агитации в годы Великой Отечественной войны (по материалам Ростовской области). В. – заметил Землянский. Проблемы высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Социальные науки. Ростов н/Д, 2015, №1. 4 (188). (0,4 п.л.). стр. 55-5

7. Землянский К.А. Движение устной агитации в годы Великой Отечественной войны (по материалам Ростовской области). В. – заметил Землянский. Вопросы вузов Северо-Кавказского региона. Общественные науки, Ростов н/Д, 2015, №1. 4 (188), стр. 55–59.

8. [PubMed] 8. Землянский К.А. Формирование образа противника в годы Великой Отечественной войны (на материалах Ростовской области) К.А. – заметил Землянский. Гуманитарные и социально-экономические науки. Ростов н/д, 2015, № 1, с. 5. (0,43 кв.м). стр. 82-8

9. [PubMed] 9. Землянский К.А. Структура образа врага в годы Великой Отечественной войны (на материалах Ростовской области). В. – заметил Землянский. Гуманитарные и социально-экономические науки, Ростов н/Д, 2015, №1. 5, с.

10. [PubMed] 10. Землянский К.А. Структура памятника герою в годы Великой Отечественной войны (на материалах Ростовской области). В. Землянский Новости вузов. Поволжье. Гуманитарные науки. Довольно, 2016, нет. 2, 145 страниц.

11. Разработка и анализ проекта, том 1, том 2, Вашингтон: Агентство экономического развития Всемирного банка, 1994 г., 210 стр. Риски в современном бизнесе. П.Г. Грабовый, С.Н. Петрова, С.И. Полтавцев и др. М., Алане, 1994, 175 стр.

12. Российская экономика в 1996 году: тенденции и перспективы, М., ИЭППИ, 1996, 244 стр.

13. Россия: политические противоборства и поиск согласия, М., РАУ, Российская академия политической науки, 1998, 223 стр.
14. Руководство по циклу проекта. Вашингтон: Институт Экономического Развития Всемирного Банка, 1994, 232 стр.
15. Рынок труда и социальная политика в центральной и восточной европе. под ред. Николаса Барра, М., 1997, 145 стр.
16. Саймон Г., и др. (1995), Менеджмент в организациях: Пер. с англ. М., Экономика, 178 стр.
17. Самуэльсон П.А. (1993), Экономика, М., Прогресс, 425 стр.
18. Сердюкова И.Д. Методы анализа финансовых рисков. Бухгалтерский учет, 1996, №6, 178 стр.
19. Скрибнер Л., Пюри Г. (1996), Анализ безубыточности. Банковское дело и финансирование инвестиций. Под ред. Н. Брука, Ч 1, Т 1. Вашингтон, Институт Экономического Развития Всемирного Банка, 142 стр.
20. Стратегия и тактика антикризисного управления: Учебник. под ред. С.Г. Беляева, В.И. Кошкина. М., ЮНИТИ, 1996, 178 стр.
21. Строев «Инвестиционная политика государства», Журнал «ЭКО», 1998, №1, 120 стр.

İnternet resursları

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, www.economy.gov.az
2. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, www.maliyye.gov.az
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, www.cbar.az 78
4. <https://corp.ady.az/media/xeberler/igaldan-azad-olunmus-erazilerde-demir-yolu-infrastrukturu-yeniden-qurulur>
5. <https://president.az/az/articles/view/44886>
6. [https://www.researchgate.net/publication/354948765_\"Isgaldan_azad_olunmus_razilrd_infrastukturun_yaradilmasi_mrhlli_skild_hyata_kecirilmidir\"](https://www.researchgate.net/publication/354948765_\)

7. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
<http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/.

8. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası, www.fimsa.az

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dəyişənlərin Vahid Kök Testi Nəticələri.....	41
Cədvəl 2: İdarəetmə və Davamlı İnkişaf: Proqnoz Nəticələr.....	42
Cədvəl 3: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının hansı sektorlarını inkişaf etdirmək olar? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.....	57
Cədvəl 4: Kompleks proqramın mərhələləri.....	60
Cədvəl 5: Regionda fəaliyyət göstərəcək olan sahibkarların qarşılaşa bilmə ehtimalı olan mənfi və müsbət faktorlar.....	66

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Müəssisə və təşkilatların idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	19
---	----

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: İdarəetmə və ANS.....	44
---------------------------------------	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə zəmin vardır ? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.....	57
Qrafik 2. Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır ? sualına sorğu iştirakçılarının cavabları.....	58